

DOSTOJEVSKI

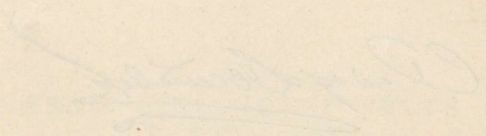

EESTI KIRJANDUSE SELTS

SUURMEESTE ELULOOD Nr. 33
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
BIOGRAAFILINE SEERIA
ILMUB 6 NUMBRIT AASTAS
TARTU, 30. OKTOOBRI 1936. Nr. 4

DOSTOJEVSKI

OSKAR URGART

EESTI KIRJANDUSE SELTS TARTU

DOSTOJEVSKI

ELU JA LOOMING

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1936

TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA DANIEL PALGI

TOIMETUSE ADDRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

5834

A-8451

G. Roht'i trükk. Tartus 1936.

I.

Tagapõhi.

Kui tsaar Peeter I rohkem kui kakssada aastat tagasi üle meie tühjaks laastatud kodumaa rajas tee Moskooviast Euroopasse, siis vaevalt keegi võis sel ajal aimata, et vene kultuurile tähendas see tohutu suure heitluse algust, säärase heitluse esimest faasi, mis mitmeid sugu põlvi oma keerisesse tõmmates pole jõudnud päriselt lõpule veel praegugi. Tsaar Peeter kärpis küll bojaaride habemed ja tsiviliseeris esindavama osa linnade elanikkonnast, kuid laiad käsitöölise ja talupoegade hulgad jäid niisamasuguseiks habemeis ja vene kuubedes moskovitideks, nagu nad olid olnud ennegi. Ja järgnevate sajandite kestel imbus neist massidest euroopalisele kultuurile võõrast ürgvene vaimu pidevalt ülakihtidessegi, mis oli eriti hõlpus seepärast, et ülakihtide enestegi läänlus tihti oli väga pealiskaudne ja kattis ainult üsna kergelt põliseid venepäraseid tunge ja traditsioone.

See kahest eri maailmast pärinevate kultuurielementide võitlus, ajuti pinna all õhkuvana vaevalt märgatav, siis aga teadlikult ühes või teises suunas juhitud kõigi meeli kuumaks küttev, iseloomustab ka seda kuldset ajajärku vene kir-

janduses möödunud sajandi teisel ja kolmandal veerandil, mis maailmakirjandust on rikastanud niisuguste hiilgavate nimedega nagu Puškin, Lermontov, Gogol, Dostojevski ja Tolstoi.

Puškini looming ei andnud veel põhjust asetada järsult serviti küsimust lääne ja ida orientatsioonist. Selle kirjaniku ja ta kaaslaste idealistlik usk paremasse tulevikku, mis pidi tooma vabaduse, inimväärtuse austamise, humaansuse, enese ohverdamise üldsusele, aukultuse jne., kõrvaldas hoobilt kõik kaksipidi-mõtlemise. Liiatigi leidis läänelise päritoluga mõttemaailm ajajärgu paremate esindajate tõis teravalt rahvusliku väljenduse. Olukord muutus järsult alles siis, kui selgus idealistlikkude unistuste ja lootuste teostamatus.

Kokkuvarisenud idealismile järgnenud pettumuses langes osa kirjanikke täielikku ideetusse ja otsis rahuldust ainult väliste efektide tagaajamises (Benediktov, Kukolnik). Teine osa aga püüdis idealistliku ajajärgu väärtuste ümberhindamise kaudu jõuda uute ideaalideni. Ses väärtuste revideerimises teostas Lermontov oma loominguga ideaalide ja Gogol tegeliku elu kriitika. Kui Puškin uskus inimesse, siis Lermontov kahtles tas ja osutas inimhinges pesitsevale kurjusele, kalduvusele omaks võtta pahelisi kirgi ja õnnetust toovaks muuta neidki suuri tundeid, nagu näiteks armastust, mida on peetud inimest õnnestavaks ja õilistavaks. Teiselt poolt paljastas Gogol tegeliku elu armetust selles valitseva harimatuse ja omakasupüüdlikkusega ja ideaalide, au ja südametunnistuse täieliku puudumisega. Ja kuigi Gogol arvustas eeskätt ametnikkude ja mõisnikkude klassi, suundus ta kriitika kaudselt ka kogu süsteemi, ka selle äärmise po-

liitilise konservatismi vastu, mis valitses Vene-
maal Nikolai I ajal.

Idealistliku pärandi ümberhindamisel ei olnud Lermontovi ja Gogoli kriitika oma teravusest hoolimata rajatud eeldusele, nagu poleks midagi parandatavat. Otse vastupidi, nii Lermontov kui Gogol arvestasid paljastatud armetuse ajalisust ja uskusid inimese ja ta ideaalide renessansi. Kuid just nüüd, just selles, kuidas inimest ja teda ümbritsevaid olusid parandada, põrkas ida- ja läänepärane vaimsus kokku uueks ägedaks võitluseks. Ühed, nn. l ä ä n l a s e d (Herzen, Belinski, Granovski jt.), nägid ajalise armetuse põhjust vene kultuuri mahajäämises lääne tasemest ja lootsid olude paranemist euroopa kultuurivarade avaramast ning põhjalikumast omandamisest. Teised aga, slavofiilid (Kirejevski, Homjakov jt.), väitsid, et Peeter I reformid katkestasid vene kultuuri orgaanilise arengu ja et kriisi põhjuseks ongi just pärast neid reforme toimunud vägivaldne võõraste kultuurielementide külgepookimine. Et kriisist pääseda, selleks pidi nende arvates lahti öeldama läänelisest ja toetutama rahvuslikule omapärale ja muuseas veel ühele eriti teravalt vene kultuuri karakteriseerivale tegurile, kreeka-katoliku usule.

Slavofiilide ja läänlaste vaheline võitlus ilmestas kogu vene kirjanduse arengut möödunud sajandi keskel ja seda kultuurivõitlust tähelepanuväljast kõrvaldades jääks vene kirjanduse iseloomu omapärasustest paljugi problemaatiliseks. Eeskätt aga tuleb arvestada slavofiilide ja läänlaste vastuolu Dostojevski tundmaõppimisel, sest et tema teravamini kui paljud teised läbi mõtles ja läbi tundis Ida ja Lääne probleemi.

Ometi ei selgita ajajärku iseloomustavate tähtsamate ideede tundmine kaugeltki kõike läinud sajandi keskpaiga vene kirjanduses, eriti veel Dostojevski loomingus. Lisaks sellele tuleb Dostojevski nagu teistegi vene kirjanikkude teoste jälgimisel arvestada mitmeid vene iseloomu eriomadusi, mis eeskätt põhjamaalasele tunduvad tihti väga hämmastavana. Kõige populaarsemaks venelase iseloomujoontest on saanud kahtlemata nn. *laisus*, aga kui selle laiuse all mõistetakse — ja tavalisest nii just sünnibki — suurte žestide armastust, intiimsete elamuste demonstreerivat avalikkust, teatud pinnalisust, kuid hoogsust, lühidalt — pidurdamatut temperamenti, siis minnakse mööda millestki väga olulisest. Vene iseloom pole lai ainult selles mõttes, vaid ta on lai ka kordumatu avaruse tähenduses. Nagu Vene riik geograafiliselt kompaktsena oma tervikluses on äärmiselt vahelduv maastikuliselt ja etnograafiliselt, nii mahutab ka vene hing mitmesuguseid omadusi niisuguses rikkuses ja mitmekesisuses, et tekitab teatud reeglipäratuse ja motiveerimatuse mulje.

Võib-olla just selle avaruse tõttu pääseb venelane endast välja, tihedasse kontakti teise indiviidiga kergemini, kui seda näeme ühegi teise rahva juures. See nähtus sidus vene rahva isegi tsaristliku aja karjuvaist klassivahedest hoolimata omataoliseks perekondlikuks ühenduseks, mida iseloomustab üksteise nimetamine mitte perekonna-, vaid ees- ja isanime järgi, laialdane sinatamine, võõragi kutsumine „isakeseks“-, „emakeseks“ või „onukeseks“-, „tädikeseks“.

See üksteise lähedusest mingi perekondliku soojuse otsimine on arendanud välja tähelepannava omaduse osa võtta teise õnnest ja õnnetu-

sest, eriti just õnnetusest. Ja edasi on sel pinnal võinud võrsuda eriline kannatusekultus, mis õnnetu inimese seab kangelashoiakusse ja sunnib kannatamist ja enesealandamist otse otsima. Missuguse rahva juures oleks kujuteldav eksinu rahulduseotsimine sellest, et äkki kuski turul põlvili langeda ja võõrale rahvahulgale vabatahtlikult pihtida oma pattusid, nagu näeme seda sündivat venelastega! Ja kus mujal oleks mõeldav tänapäevagi Venemaa komme poliitilisi vastaseid lasta avalikult kahetseda oma eksimusi!

Ometi ei saa vene rahvusliku karakteri piiritlemisel anda suurel arvul reegleid, sest selle karakteri üheks tähtsamaks omaduseks on just reeglite ignoreerimine. See miljöö, mida pakub vene inimmaterjal, on võõrale otsekui mingiks eksootiliseks maastikuks, kus iga uus väljavaade pakub ääretu hulga ootamatusi. Ja et neid ootamatusi mõista, selleks tuleb võõral paljugi unustada oma koduseist kogemustest.

Vene mentaliteedist arusaamiseks vajab läänlane teatud hingelist ümberasetumist ja sama vajab ta ka siis, kui tahab mõista selle mentaliteedi suurimat kandjat ja kujutajat — F. Dostojevskit.

II.

Lapse- ja noorpõlv.

Feodor Dostojevski otse romaanlik elukäik ei oleks stiilikindel, kui juba ta päritolu poleks erakordsusi aimata laskvalt hämar. Isa Mihhail oli 15-aastasena läinud kodu tülli,

lahkunud sealt rahatult ja omal käel elust läbi lüües jõudnud omandada Moskva arstiteaduse akadeemias arstikutse. Seepärast ei armastanud ta kunagi rääkida oma isast ega teatagi siis sellest õieti mitte midagi. Nappide pärimuste järgi olevat perekond võrsunud leedu aadlist ja asunud hiljem Ukrainas, kus perekonna mõned liikmed olevat teetsenud vaimulikena. Ema Marja oli kaupmehetütar, kuid omas sugulasi ka intelligentsi hulgas.

Kui Mihhail Dostojevski 1819. a. abiellus Marja Netsšajeviga, oli ta Moskvas sõjaväe-ars-tiks. Ent juba järgmisel aastal siirdus ta tsiviil-teenistusse Maarja vaestehaiglasse. Selles haig-las sündiski 11. novembril 1821 Dostojevskite teise lapsena Feodor.

Arstikorter, mis asus haiglamajas, oli lihtne ja väike, koosnedes peale kõrvalruumide õieti ainult kahest toast, mille kasustamisvõimalusi oli püütud tõsta paari kerge laudvaheseina ehitami-sega. See ruumikitsikus andis end tunda seda rohkem, et Dostojevskite perekond kasvas väga kiiresti. Peale Feodori oli abielupaaril veel kolm poega: Mihhail, Andrei ja Nikolai ja kolm tü-tart: Varvara, Vera ja Aleksandra.

Osalt vahest kitsikuse tõttu, osalt Mihhail Dostojevski kokkuhoidlikkusest tingituna elati väga omaette; külalisi peaaegu üldse vastu ei võetud. Teisi lapsi majas ei olnud, ka ei luba-nud Mihhail Dostojevski mujalt seltsi otsida ja oma umbusklikkuses keelas ta isegi kõnelemise haigetega. Loomulikult kujunes siis lastele nende eralduses suursündmuseks see, kui pere-konda ajuti külastasid laste endised imetajad. Ja et Dostojevski ema ise oli imetanud ainult oma esimest last, siis oli imetajaid mitu. Nende

Moskva lähedusest pärit külanaiste õhtused vestlused lastega, mis tihti kestsid kolm-neli tundi, ei olnud aga mitte ainult vahelduseks, vaid avasid lastele lihtrahva omapärase kujutlusmaailma kogu selle eksootilises rikkuses.

Mihhail Dostojevski, kirjaniku isa.

Muidu oli kodune elu reeglipärastatult ühe-
tooniline. Hommikul tõusti kella kuue paiku,
kella 8—9 viibis isa ringkäigul haiglas ja sõitis
siis linna sealseid patsiente külastama. Lapsed,
kes õige varasest east peale sunniti raamatute
juurde asuma, pidid sel ajal õppima. Kell 12
söödi lõunat, kell 4 joodi teed ja kui isa ka teise
ringkäigu haiglas oli teinud ja tal midagi paki-

list ees ei olnud, siis viideti vahel ka ühiselt aega, loeti midagi või mängiti kaarte, misjuures Feodorit tabati korduvalt sohitegemiselt. Õhust söödi kella 9 paiku ja kohe pärast seda mindi magama.

Niisama vähe, kui võõrad käisid Dostojevskite juures, liiguti ka ise väljas. Et vanemad olid usklikud, siis käidi kõige rohkem kirikus, pea-aegu igal pühapäeval ja suuremal pühal. Teatrisse mindi harva ja eeskava valiti hoolega, kuigi nähtavasti mitte alati kõige parema maitsega. Siiski mäletab Feodor Dostojevski üsna varases nooruses näinud olevat Schilleri „Röövleid“ Motšaloviga peas. Rohkem kui teatris käisid lapsed palaganides, kuhu neid viis ema poolt sugulane Moskva ülikooli professor Kotelnitski. Suviti mindi vahetevahel jalutama linnaäärsesse metsa, kuid kuigi palju vabadust lastele siingi ei antud, vaid püüti kõike nähtut kasustada kasvatamiseks otstarbeks.

Vabamana tundsid lapsed end haigla suures aias ja kuigi ka siin isa poolt oli määratud kindel kord käitumise suhtes, riskis eriti teistest elavam Feodor ettenähtud piiridest üle astuda. Kord asus ta vestlema mõne sealsamas jalutava haigega, eriti kui see juhtus olema mõni poiss, kord püüdis ta oma osavust ja jõudu demonstreerides järele aimata mõnd palaganinumbrit. Veel suuremat vabadust said lapsed maitsta siis, kui nad hiljem emaga suviti võisid viibida väikeses mõisas, mis omandati 1831. a. ja asetses Moskvast 150 versta kaugusel Tuula kubermangus. Juba paar päeva kestev sõit sinna pakkus lastele erakordseid elamusi.

Mõis koosnes kahest tillukesest, teineteisest poolteiseverstase vahemaaga lahutatud külast.

Mõisa eluhoone asetses kirikukülas Darovojes ja oli väike, koosnedes ainult kolmest toast. Selle asemel oli aga väljas avarust küllalt. Võrdlemisi suur pärnasalu piiras elumaja, mitte kaugel üle põllu asetses orukeste läbiküntud kasemets. Viimasesse ei tahetud lapsi siiski heameelega lubada, sest räägiti, et seal leiduvat usse ja mõnikord eksivat sinna isegi hunte.

Metslaseks tätoveeritud laste mängufantasiat, mis liikus indiaanlasjuttude ja Robinsoni seikluste radadel, ema vastandina isale pidurdamise asemel osalt otse õhutaski, korraldades kord lastele metsikuks müstifitseeritud lõunasöögi pargis. Aga kui paaril korral mänguhoos lahtisest kabelist võetud ikoonidega korraldati vaimulik protsessioon üle põldude ja see teatavaks sai, siis võis emagi olla väga kuri.

Ka kokkupuuted külainimestega olid võrdlemisi tihedad. Sageli viibisid lapsed põllul ja vaatasid töid pealt. Ja Feodor püüdis vahet vahel töölisi aidatagi, tõi külast joogivett, katsus äestada või ajas hobuseid. Sealjuures sõlmitud vestlused süvendasid imetajate juttudega äratatud, esialgu muidugi veel väga lapselikku huvi lihtnimeste vastu. Ja ühel augustikuu päeval, vähe aega enne suvituse lõppu, koges Feodor talumehe südameheadust ja diskreetset osavõtlikkust sel kujul, et see veel palju aastaid hiljem teda hingepõhjani on liigutanud.

Tal olevat ääretult kahju olnud suvest ja külast sel päeval, millal selgus, et tuleb peatselt jälle tagasi minna Moskva. Ja kui ta surutud meeolus ümber hulkudes sattunud lõpuks metsa, kuulnud ta äkki keset sügavat vaikust kõva ning selget hüüatust: „Hunt tuleb!“ Silmapilguga olnud ta karjades kündja juures lähedasel

põllul. Ja selles, kuidas kündja hirmust värisevat ning näost siniseks ehmunud mõisnikupoega püüdis isalikult lohutada ja teda kareda ning mullase käe puudutusega julgustada, selles on hilisem Dostojevski näinud vene lihtrahva eetilise kultuuri otse hämmastama panevat sügavust.

Kuid see sündmus ei ole huvitav mitte ainult seepoolest, et siin Dostojevskil juba lapsena õnnestus pilku heita orjastatud talumehe hingesügavusse, see on tõenduseks ka Dostojevski varasest haigluusest. Nagu mäletab ta ise, ei olnud see mitte ainuke hallutsinatsioonijuhtum ta lapsepõlves.

Feodori kahjutunne maalt lahkumise pärast ja hirm talvise linnaelu ees ei olnud asjatu, sest väga varakult suruti lapsed kindla õpingute-režiimi alla. Esimest aabitsatarkust jagas kõigile lastele ema ja hiljem käisid kodu kodukooliõpetajad. Neist olevat suutnud mitte ainult lapsi, vaid pealtkuulavat emagi eriti huvitada usuõpetuse tunniandja, keegi diakon. Prantsuse keelt õpetas sünnipärane prantslane, kellele Vene olud niivõrd meeldisid, et ta hiljem endale vene nimegi võttis. See prantslane — hilisema nimega Drašussov — oli asutanud midagi eraõppeasutise taolist, kus eri õppeained olid jaotatud ta enda perekonna liikmete vahel. Selles pansionis jätkuski laste hariduskäik, niipea kui nad koduste tundide varal olid küllalt edasi jõudnud. Ladinakeele oskajat Drašussovi perekonnas siiski ei leidunud ja seepärast võttis need tunnid isa enda hoolde, tehes lastele töö õige raskeks. Tunni läbi pidid lapsed isa juures püsti seisma, ja et ta oli nõudlik, kannatamatu ning äkiline, siis oli tihti äikest. Kehalisi karistusi siiski ei tarvitatud. Ja nähtavasti just kehalise karistuse huk-

kamõist tingiski selle asjaolu, et isa ei pidanud soovitavaks panna oma lapsi gümnaasiumi, kus sel ajal igasuguste eksimuste puhul üldiselt oli eelistatud füüsiline karistus.

Nii sattusidki a. 1834 Feodor ja temast aasta võrra vanem vend Mihhail, kelle õpetamine seni oli käinud käsikäes, mõlemad ühel ajal Tšermaki eraõppeasutisse. Tšermaki juures olid lapsed ka pansionis ja pääsesid koju ainult pühapäeviks. Tšermak ise polnud haritud, kuid hoolitses hästi oma kooli eest ja õpetajate hulgas ei puudunud pedagoogiliselt väga tüsedad jõud. Kord oli niisamuti hea ja õpiti üsna rohkesti. Õppetöö kestis iga päev tervelt kaheksa tundi, kella 8—12 ja 2—6, ettevalmistamisaeg oli peale selle.

Tšermaki pansionis viibimise ajal algas nii Mihhailil kui ka Feodoril tõsisem kirjanduseharustus. Peale vastavate tundide tegeldi kirjandusega rohkesti ka vabal ajal, kodused õhtused lugemisedki muutusid sagedamaks ja tõsisemaks. Ühiselt loeti erilise innuga Karamzini Vene ajalugu, istuti meelsasti Walter Scott'i romaanide taga, loeti, õpiti pähe ja deklameeriti Puškinit. Vanemaile meeldis siiski Puškinist rohkem üldise tunnustuse osaline Žukovski.

Läbikäimine teistega puudus ka nüüd. Tung sõpru leida oli märgatav eriti Feodoril, aga et ta oma iseloomult oli väga hell, siis olid sõlmitud sidemed kerged purunema. Oluliseks takistuseks oli endist viisi isa nõudlikkus ja umbusaldus võõraste vastu. Kodust ja koolist väljapoole ei pääsenud vahepeal suureks kasvanud poisidki mitte. Pansioni viidi ja sealt toodi lapsed omade hobustega. Ka ei antud neile üldse taskuraha, nii et isegi sel juhul, kui nad salaja

oleksid linna pääsenud, poleks neil olnud seal midagi peale hakata.

1836. a. sügisel jäi tiisikushaige ema päriselt voodisse ja suri järgmise aasta märtsi algul. Teade Puškini kuu aega varemast surmast jõudis Dostojevskiteni millegipärast alles nüüd ja tegi leina kahekordseks. Eriti Feodor kinnitas, et kui ta ema pärast ei kannaks leina, siis paluks ta isalt luba teha seda Puškini pärast.

Perekonna rahulikule kooselule aga oli tulemas lõpp ilma ema surmatagi. Juba enne seda oli isa pinda valmistanud Mihhaili ja Feodori paigutamiseks kroonu kulul Peterburi sõjaväe-inseneride kooli. Varsti pärast ema surma valmistuti sõiduks, kuid siis haigestus Feodor äkki kurguhaigusse, mis ei tahtnud ega tahtnud paraneda. Lõpuks arvasid arstid, et väike reis võiks mõjuda aina hästi, ja nii mindigi siis teele. Tõepoolest paraneski tervis teel, kuid väike häälriike jäi siiski kogu eluks.

Peterburis jäeti Feodor ja Mihhail Kostomarovi ettevalmistavasse pansioni ja isa sõitis tagasi Moskva, et peagi sinnajäänud perekonnaliikmetega kolida oma mõisa: ta oli pärast naise surma hakanud tugevasti jooma ja pidi seetõttu ameti maha panema.

Jaanuaris 1838 võeti haiglane Feodor insenerikooli vastu, kuna täiesti terve Mihhail tunnistati tiisikushaigeiks ja jäeti uste taha. Viimane sõitis sama aasta suvel Tallinna ja astus konduktorina sealsesse insenerikomandosse. Feodor aga oli rahul, et vähemasti tema suhtes täitusid isa lootused, kuigi ta isiklikult ei tundnud algusest peale kuigi suurt huvi spetsiaalainetega koormatud õppetöö vastu.

Huvipuudusest asja vastu sai Feodor enam-

-vähem üle sissekasvatatud kohusetunde tõttu, kuid siis tuli ilmsiks muidki raskusi. Et Feodor oli kooli vastu võetud täielikule kroonu ülalpidamisele, siis pidas isa liigseks pojale omalt poolt kopikatki saata. Kuid suviti laagris olles tuli eriti teravalt ilmsiks, et vähegi inimväärsest elades peab siiski ka õpilasel endal olema natuke taskuraha. Ja südant rindu võttes tuli pojalt alandlikult ning meelitavalt paluda isa, et saada kõige hädavajalikumat.

Marja Dostojevski, kirjaniku ema.

Selles olukorras ei võinud Feodor tunda end kuigi õnnelikuna ja ei ole ime, kui tal korraks vilksatab isegi enesetapmismõte. Unustust ja rahuldust tõi talle üksnes lugemine. Ja lugenud

on ta suvel 1838 tõepoolest palju. Kõik Hoffmanni teosed, peaaegu terve Balzac, Goethe „Faust“ ja vähemaid luuletisi, Hugo töid ja teisi autoreid, loendab ta ühes kirjas vennale. Peale muu luges ta sel suvel arvatavasti veel ka George Sandi.

Nii rohked järeleandmised kirjanduslikkudele huvidele ilmsesti olidki üheks põhjuseks, miks ta sügisel katseil läbi kukkus ja teiseks aastaks kolmandasse klassi jäi. See õnnetus muude ebameeldivuste otsa ei võõrutanud siiski Dostojevskit ta kirjanduslikest harrastustest. Varsti pärast seda külastas teda Riesenkampf, Mihhaili tuttav Tallinnast, ja leidis ta endise vaimustusega tegelemast kirjandusega. Sirkli ja joonlaua käsitlemise asemel deklameeris ta Puškinit ja Žukovskit. Seekõrval jätkas ta ka juba Moskvas võidu venna värsiharjutustega alatud katsetamist proosa alal.

Välimuselt oli noor kirjanduseharrastaja, nagu kirjeldab Riesenkampf, „kaunis ümmargune, tüsedavõitu hele blondiin, ümmara näo ja kergelt püsti ninaga... Heledad kastanikarva juuksed olid lühikeseks lõigatud, kõrge otsmiku ja hõredate kulmude all peitusid väikesed, kaunis sügaval asetsevad hallid silmad; põsed olid kahvatud, tedretähised; näo värvus haiglane, mullakarva, huuled paksuvõitu. Ta oli kaugelt elavam, liikuvam, tulisem oma tõsisest vennast...“

Feodor Dostojevski suhted kaasõpilastega olid üldiselt niisamasugused kui Moskvas Tšermaki pansioniski. Aga siin osutus talle teistest eraldumine vähemalt algul kõguni kasukski. Nimelt nõudsid kooli kombel noorelt sisseastujalt täielikku sõnakuulmist vanema õpilase vastu

ja kui seda kommet alati ei austatud — põhjusi seks oli igatahes küllalt —, siis tekkis mõnikord väga raskeid konflikte. Kord kerkis sel alusel isegi suurem kaklus esimese ja teise klassi vahel ja üha ägestudes haarati lõpuks kätte püssidki. Dostojevski aga omandas kohe algul oma reserveeritud olekuga veidriku kuulsuse ja jäeti sellesena peagi rahule.

Kaasõpilaste hulgaga mitte sõbrutsedes, kuid ka mitte vaenu otsides, kujunes Dostojevski seisund nende keskel üsna talutavaks, liiatigi et ta vabal ajal ikka rohkem ja rohkem süvenes oma eriharrastustesse. Kirjanduslike küsimuste üle mõtete vahetamise tarvet sai ta rahuldada võrdlemisi tiheda kirjavahetuse kaudu vennaga ja lõpuks avastas ta ka kaasõpilaste keskel kaks-kolm säärast, kellega leidus huvide ühtekuuluvust.

Endasse tõmbumiseks ja unustuse otsimiseks kirjandusest andis tugeva tõuke ka isa pidev allakäik, mis 1839. aastal lõppes eriti Feodorit tugevasti vapustava katastroofiga: joomise tagajärjel järjest rohkem endavalitsust kaotanud Mihhail Dostojevski vahekord talupoegadega oli muutunud ikka pinevamaks, kuni viimaste kannatuse katkedes ta ühel sõidul tapeti.

Jätkus õnnetusi unustama panev lugemine ja huvidering haaras ikka rohkem ja rohkem uusi nimesid ja uusi töid. 1840. a. algul võttis ta ühes kirjas vennale sulle kätte Corneille kirglikuks kaitseks. „Oled sa siis lugenud „Cinna'd“?“ küsib Feodor. „Sina armetu, kui sa seda ei ole teinud... Oled sa lugenud „Le Cid'i“. Loe läbi, vilets inimene, loe läbi ja lange põrmu Corneille ees.“

Kui aastavahetusel 1840/41 Peterburis viibis

Tallinnast tulnud vend Mihhail, et siin õiendada väljainseneride lipniku eksamit, korraldati väike sõpradevaheline õhtu ja sellel esitas Feodor katkeid kahest dramaatilisest katsest, „Maria Stuartist“ ja „Boris Godunovist“. Nagu näha, ei olnud huvi klassilise draamakirjanduse vastu jäänud äratava mõjuta ka Dostojevski enda katsetamisse, kuid ta kahe käsiloleva näidendi reaalne kujuvõtmine toimus ilmsesti siiski rohkem Schilleri ja Puškini dramaatilise toodangu kui neist kaugema Corneille või Shakespeare'i varjus.

Oma harrastuste juures istus Dostojevski nüüd otse joobudes. Õhtuti ei märganud ta varem lõpetada, kui selleks sunniti, ja tihti tõusis ta öösitigi üles, viskas teki õlgadele ja asus uuesti tööle. Ta enda sõnade järgi olevat ta juba sel ajal töötanud ka ühe proosavisandi kallal, millest hiljem kujunes romaan „Vaesed inimesed“.

Intensiivselt kirjandusega teotsedes jõudis ta siiski ka koolis rahuldavalt edasi ja ülendati vanema klassi lõpetamisel augustis 1841 lipnikuks. Ühtlasi jäeti ta kooli edasi täieliku kursuse lõpetamiseni ohvitseriklassides. Aasta hiljem ülendati ta alamleitnandiks ja viidi üle kõrgemasse ohvitseriklassi. Veel aasta edasi, augustis 1843, lõpetas ta kooli täieliku kursuse, arvati tegevasse teenistusse ja asus tööle Peterburi insenerikomandos.

Ohvitseriklassi jõudmisel võis Dostojevski linna elama asuda ja et ta isa pärandist ohvitseriks tõusmise järel iga aasta pidi saama 4000 rubla paberrahas, mis tegi koos palgaga umbes 5000 rubla aastasissetulekut, siis oli tal võimalusi oma elu päris hästi korraldada. Kuid tegelikult

kujunes asi hoopis teisiti. Korter, mille ta võttis, oli liiga suur ja kallis, pealegi väga halvasti sisustatud; ordonnants, kes pidi hoolitsema majapidamise eest, kulutas rohkem endale kui oma ülemusele; ja Dostojevski ise püüdis väljas ajada üsna suurt joont. Talvel 1841/42 oli ta sagedane külaline parajasti õitseajas viibivas Aleksandri-teatris, armastas väga balletti ja käis kallistel Ole Bulli ja Liszti kontsertidel. Säärase eluviisi juures kadus aga varsti raha käest ja võlad tulid kaela.

Sügisel 1842 külastas Riesenkampf korduvalt Dostojevskit ja leidis ta olevat üsna viletsas seisukorras. Suurest korterist köeti ainult kabinetti ja teatris ja mujal lõbutsemisest ei olnud enam juttugi. Hommikustelt tundidelt koolist koju jõudnud, lukustas Dostojevski end kabinetti ja töötab meeleheitlikult. Töötades suitsetas ta tugevasti ja kannatas seetõttu eriti hommikuti kuiva kõha all. Hääl oli kähisev, väljanägemine ebaterve. Tuttavaist tuli külla peale Riesenkamphi tihedamalt veel ainult Dmitri Grigorovitš, temagi tulevane kirjanik.

Riesenkamphi andmeil olevat Dostojevski sel ajal lõplikult kõrvale pannud „Maria Stuarti“ ja virgalt töötanud „Boris Godunovi“ kallal, ometi jõudmata sedagi lõpetada. Seekõrval olevat ta tõlkinud mingit näidendit prantsuse keelest ja katsetanud jutustistega. Püsimatuse tõttu ei saavutanud ta siingi nähtavamaid tulemusi.

1841. a. lõpust peale asus Dostojevski juures ka ta noorem vend Andrei ja takistas mõnevõrra vanema venna vabadust nii töös kui ka lõbutsemises. 1842. a. lõpul pääseb Andrei kooli ja lahku Feodori juurest, kuid siis on sõjaväe-inserneride koolis lõppeksamid jõudnud nii lähedale,

et Dostojevskil ei ole üldse enam kuigi palju mahti mõelda oma huvitööle ega lõbutsemisele. Järgmise aasta algul on tal siiski jälle rohkem raha ja võimalusi siin-seal liikuda.

Kui juulis 1843 eksamid on õnnelikult lõpule jõudnud, saabub pärandiosa arvel hooldajalt seesugune summa, et Dostojevski saab korda seada kõik oma rahaasjad ja võib rahulikult sõita neljapäevasele puhkusele venna juurde Tallinna.

Vend Mihhail oli poolteist aastat tagasi abiellunud vastu oma hooldaja, õemehe Kirepini tahtmist balti sakslanna Emilie Ditmariga ja nüüd oli neil juba pooleaastane poeg, Feodori ristilaps. Pärast aastaid kestnud pingutusi tundis Feodor puhkusest venna perekonnas suurt mõnu, aga niipalju kui ta pidi kokku puutama kohaliku saksa seltskonnaga, oli ta väga pettunud. Sellele seltskonnale omane kastivaim, silmakirjalikkus, herrnhuutliku pastori Huhni õhutatud pietism, sõjaväelaste vastu märgatav sallimatus, kõik see tekitas Dostojevskis kaunis raske mulje. Ja siit õieti saidki alguse need eelarvamused kõige saksapärase vastu, mis iseloomustavad Dostojevskit kogu ta elu kestel.

Puhkuse lõpul püüdis vend ühes oma naisega Feodori ebapraktilist elu vähegi praktilisemalt korraldada. Nad varustasid ta küllaldase hulga riiete ja pesuga ja mitte uskudes, et Feodor nende õpetusi meeles peab, palusid Riesenkampfi, kes kevadel oli lõpetanud arstiteaduse akadeemia, asuda elama Feodoriga ühisesse korterisse ja püüda mõjuda tasse oma saksa korralikkuse eeskujuga. Sügisel Peterburi tagasi jõudes täitiski Riesenkampf Mihhaili palve, kuid leidis Feodori juba täiesti laostunud eest.

Dostojevski äärmine kitsikus kestis seda-

puhku paar kuud, sest alles novembris sai ta oma hooldajalt jälle 1000 rubla ja oli üheks päevaks väga suureline. Aga juba järgmisel hommikul astus ta aralt Riesenkampfi magamistuppa, et viit rubla laenuks paluda. Nimelt olevat suurem osa rahast kulunud võlgade maksmiseks, osa olevat ta piljardil maha mänginud ja ülejäänud 50 rubla varastanud ära koju kaasa toodud mängupartner. Viimane asjaolu on väga usutav, sest Dostojevski sel ajal tööpoolest seltsis mõningate kahtlasevõitu subjektidega.

Suures hädas pantis Dostojevski aasta lõpul ühele liiakasuvõtjale osa oma järgmise aasta palgast, kusjuures kolmandik summast arvati protsentideks. Kuid need vintsutused ei suutnud Dostojevskit veel parandada. Kui veebruaris 1844 jõudis pärale 1000 rubla järjekordse saadetiisena pärandist, siis oli seegi summa juba samal päeval läbi. Dominiki juures õhtust süües ja huviga piljardimängu jälgides sattunud ta kellegi härra seltsi, kes selgeks teinud, kuidas kelmid restorani personaaliga kokku mängides lihtsameelseil külastajail raha käest petavad. Omalt poolt kiitnud see härra doominot kui ausat ning huvitavat mängu. Lõppes lugu sellega, et juba samal õhtul sai Dostojevskile doomino selgeks, kuid ühtlasi oli ta ka rahast täiesti lage.

Kevadel 1844 lahkus Riesenkampf Peterburist, ilma et ta oma saksa korralikkuse ja praktilisusega oleks suutnud vähegi märgatavat mõju avaldada Dostojevskisse.

Ainelise kitsikuse all kannatades muutus Dostojevski fantaasia eriti nõtkeks koostama mitmesuguseid projekte, mille teostamine pidi andma tuhandeid puhastulu. 1844. a. algul kirjutas ta vennale kavatsusest asutada kollektiiv

tõlgete kirjastamiseks ja kutsus viimast sellest osa võtma. Tegevuskapitali pidid kokku panema kollektiivi liikmed omavahel ja teiselt poolt oli väljavaateid saada ka paari tuhat rubla laenuks, mille eest protsente pidi maksetama küll tervelt 40! Dostojevski ise lubas asja kasuks ohverdada 500 rubla, kuid samal ajal palus ta vennalt 35 rubla laenuks, et lasta ümber kirjutada Balzac'i „Eugénie Grandet“ tõlget. See tõlge, mis oli valminud 1843. a. jõulu paiku, oligi nähtavasti tõukejõuks, mis pani Dostojevski fantaasia liikuma kirjeldatud suunas.

Juba veebruaris teatas Dostojevski oma vennale, et palutud tõlgetega ei maksvat rutata, sest kavatsetud kirjastusärist ei saavat asja. „Eugénie Grandet“ ilmus hiljem „Repertuaaris ja Panteonis“, Schilleri „Don Carlose“ tõlget aga, mille kallal töötas Mihhail Dostojevski, kaalus Feodor välja anda ikkagi omal kulul. Ja Schilleri tõlkimine ja kirjastamine kujunebki Dostojevskil kinnisideeks, millest ta niipea lahti ei saa.

Samal ajal muutus sõjaväeteenistus Dostojevskile järjest vastikumaks ja kuigi kirjanduslik tegevus esialgu aineliselt ei töotanud palju ja kibeda viletsuse ajajärgud kordusid reeglipäraselt kindlalt teenistuse juures, küpses tas otsus sõjaväeteenistusest lahkuda. Septembris 1844 esitaski ta lahkumispalve ja oktoobris arvati ta leitnandina erru.

III.

Nooruki kuulsus.

Erru minekul olid Dostojevski rahaasjad eriti sassis. Ta kaebas vennale, et hooldaja saat-

vat alati ainult kolmandiku sellest, mis ta on palunud. Ja kui ta nüüd Moskvast kiiresti ei saavat vajalikku summat, siis olevat vanglasse minnek kindel. Edaspidi avanevat aga tal endalgi juba häid sissetuleku-väljavaateid. Nimelt lootvat ta kuhugi paigale panna oma draama ja seejärel olevat võimalusi midagi teenida ka lõpetamisel oleva romaaniga, mis kujunevat oma ulatuselt umbes niisama suureks kui „Eugénie Grandet“.

Missugune oli kõnealune draama, ei ole teada, kuid romaan, millest siin räägitakse, oli muidugi „Vaesed inimesed“. Novembris 1844 oli Dostojevski selle töö käsikirja lõpetanud, kuid detsembris otsustas ta asja uuesti läbi töötada ja ümber kirjutada; nii ta tegigi, ent seegi redaktsioon tundus autorile puudulikuna ja veebruaris võttis ta töö uuesti käsile, silus, jättis mõned kohad välja, kirjutas mõned osad juurde. Märtsi lõpu poole oli ta viimati niikaugel, et võis mõelda avaldamisele.

Kõige parema meelega oleks Dostojevski romaani kirjastanud ise, sest aineliseltki paistis see kasulikuna. „Ise trükkida lasta“, kirjutas ta vennale, „tähendab rinnaga läbi murda, ja kui asi on hea, siis ta mitte ainult ei lähe kaotsi, vaid toidab mind ja lunastab võlgade ikkest.“ Ta viiski juba käsikirja tsenseerida, aga kui seal öeldi, et tsenseerimine nõuab vähemalt kuu aega, ei kärsinud ta niikaua oodata ja võttis romaani tagasi. Sõbrad soovitasid tööd pakkuda kuu- kirja „Otetšestvennõja Zapiski“ (Isamaalised Kirjad) toimetusele, kuid Dostojevski kartis, kas seal enne poolt aastat läbetakse läbi lugeda. Nii jäigi käsikiri esialgu seisma.

Niisama kindlusetu kui töö kasustamises oli

Dostojevski ka selle väärtuses. „Oma romaaniga olen ma tõeliselt rahul“, kirjutas ta vennale. „See on tõsine ja korralik asi.“ Aga samas lisandas ta teiselt poolt: „On muide ka hirmsaid puudusi.“ Kõik see näitab, kui südame lähedaseks olid saanud „Vaesed inimesed“ Dostojevskile ja kui tõsiselt suhtus ta oma töösse. Mais 1844 kirjutas ta jälle Mihhailile: „See romaan... on andnud mulle niivõrd tööd, et kui ma varem oleksin teadnud, siis poleks üldse alanudki. Olen mõelnud teda veel kord parandada ja jumala-est paremuse poole.“

Ühtlasi otsustas ta nüüd lõplikult katset teha romaani avaldamisega „Otetšestvennõja Zapiski's“, kuid seegi kord kujunes asi hoopis teisiti.

Sel ajal elas Dostojevski ühes korteris oma ainsa kirjandusliku tutvuse, Dmitri Grigorovitšiga. Grigorovitš oli mitmeti otse vastand Dostojevskile. See võrdlemisi jõuka ratsaväe-ohvitseri ja aristokraatliku prantslanna poeg oli ilus mees, liikus palju seltskonnas ja omas daamide-lemmiku kuulsust. Ka kirjanduslikudes ringides leidis tal mõningaid tuttavaid.

See iseloomude vastandlikkus asetaski Dostojevski ja Grigorovitši sõprusele nähtavasti piirid, mis takistas neid teineteisele päriselt lähenemast. Ja sellest siis tuligi, et kuigi Grigorovitš oli teadlik romaani olemasolust, sellega lähemalt tutvuda sai ta alles lõpliku valmimise järel. Aga osavõtlikuna Dostojevski ja ta romaani saatuse vastu püüdis Grigorovitš omalt poolt jõudumööda aidata trükivõimalusi leida. Ses mõttes tutvustaski ta Dostojevskit Nikolai Nekrassoviga, kes ei olnud Dostojevskist mitte vanem, kuid siiski oli saanud juba väga põhjalikult ko-

geda algaja kirjaniku vintsutusi. Sel ajal püüdis Nekrassov parajasti end elatada mitmesuguste albumite toimetamise ja väljaandmisega ja käsilolevas koguteoses oli tal võimalusi kasutada ka selleulatuselist tööd, nagu oli Dostojevskil.

Käsikirja Nekrassovile üle andes oli Dostojevskil äärmiselt piinlik ja eriti valdas teda hirm sellest mõeldes, missuguse seisukoha võtab nii palju vaeva nõudnud ning õnne-ootusi ja kahtlusi toonud teose kohta Nekrassovi tutvuskonda kuuluv mõjukas arvustaja Belinski.

Sama päeva õhtul viibis Dostojevski ühe oma tuttava pool, et kes-teab mitmendat korda lugeda Gogoli „Surnud hingi“. Peterburi lühike öö oli juba ammu läbi, kui ta lõpuks kella nelja paiku koju jõudis. Sumedast kevadehommikust, Gogoli lugemisest, ärevusest oma teose saatuse pärast või millestki muust oli tekkinud meeleolu, mis ei lasknud mõeldagi unest. Äkki kõlises uksekell ja Dostojevskit kaelustama tormates ruttas sisse Grigorovitš Nekrassoviga. Teatud eelarvamusega olevat nad õhtul lugema hakanud „Vaeseid inimesi“, teos kiskunud neid aga kaasa ja nad ei olevat märganud enne peatudagi, kui olid jõudnud viimase leheküljeni. Kohe olevat nad otsustanud Dostojevski üles otsida ja temaga oma vaimustust jagada, kiskudes ta välja kas või voodist, sest see olevat „ülem unest“.

Varsti pärast seda tutvus käsikirjaga ka Belinski ja soovis autorit näha. Kuulus kriitik olevat olnud esialgu üsna tseremoniaalne, kuid võtnud siis tuld ja jaganud ohtralt ning pateetiliselt kiitust. „Tundsin kogu oma olemusega“, tuletab Dostojevski hiljem seda sündmust

meelde, „et mu elus oli aset leidnud pidulik silmapilk, murrang alatiseks.“

„Vaeste inimeste“ ilmumine trükis pidi mitmesugustel põhjustel veel tublisti viibima, kuid tänu Grigorovitši liikuvusele levis teade äsja-avastatud talendist kiiresti Peterburi kirjanduslikkudes ringkondades. Oktoobris kirjutab Dostojevski oma vennale, et temast rääkivat juba pool Peterburit, ja novembris kirjeldas ta teatud edevusega lähemalt oma noort kuulsust: „Noh, vend, mitte kunagi, arvan ma, ei tõuse mu kuulsus selle kõrguseni kui praegu. Igal pool otse uskumatu austus ja ääretu uudishimu minu vastu... Kõik võtavad mind vastu nagu imet. Ma ei saa isegi suud lahti teha, et igas nurgas ei korrataks, Dostojevski ütles nii ja nii, Dostojevski kavatseb teha seda ja seda. Belinski armastab mind, nagu vähegi võimalik. Neil päevil tuli Pariisist tagasi poeet Turgenev (arvata-vasti oled sa kuulnud) ja kiindus esimesest silmapilgust minusse seesuguse kiindumusega, seesuguse sõprusega, et Belinski seletab seda Turgenevi armumisega minusse... Mul on lõpmatu hulk ideid; ja ma ei või neist midagi jutustada näiteks kas või Turgenevile, ilma et juba järgmisel päeval peaaegu kõigis Peterburi nurkades ei teataks, et Dostojevski kirjutab näe seda ja seda. Noh, vend, kui ma hakkaksin kõiki oma edusamme loendama, siis ei leiduks niipalju paberit.“

Noore autori iseteadvuse kiire paisumine ei jäänud teistele märkamata ja peagi hakkas Peterburi kirjanduslikus seltskonnas liikuma iroonilisi kuulujutte Dostojevski suurshullustuseni ulatuvast auahnusest. Nii kõneldi, et Dostojevski olevat nõudnud Nekrassovilt „Vaeste ini-

meste“ trükkimist mingi erilise šriftiga ja iga lehekülje ümbritsemist raamiga.

Nekrassovi album „Peterburgski Sbornik“ (Peterburi Koguteos) Dostojevski romaaniga ilmus 1846. a. algul ja varsti võis iseteadlik algaja kogeda, et trükisõnaski hindajad ei olnud ta teosest üksmeelselt vaimustatud. Ometi ei suutnud ei avalik kriitika ega varjatud klatš vähemalt esialgu veel kõigutada Dostojevski usku oma erilistesse võimettesse ja hiilgavasse tulevikku. Veebruaris 1846 vennale kirjutatud kirjas lohutas Dostojevski end sellega, et ka Puškin ja Gogol said algul küllalt maitsta ebaõiglase kriitika teravusi, aga siiski oli nende hilisem kirjanduslik saatus nii hiilgav. Ja kas võiks siis temal, kes ta oli ometi sügavam Gogolist — nagu ta julges end kiitvate arvustuste najal hinnata — olla lootusetum tulevik! Ja paar kuud hiljem vennale saadetud kirja läbibki sama üleolekutunne: „On tekkinud lõpmatu hulk uusi kirjanikke“, kirjutab Dostojevski, „... neist on eriti tähelepandav Herzen (Iskander) ja Gontšarov. Esimest on trükitud, teine on algaja ja talt pole kuski midagi ilmunud. Esikoht jääb esialgu mulle ja loodan, et alaliseks.“

„Vaeste inimeste“ välise edu keerisesse tõmmatuna ei läbenud Dostojevski sisuliselt koordineerida ega hinnata neid võrdlemisi rohkeid ja üksteisest erinevaid seisukohti, mida avaldati ta romaani puhul. Aga ometi oli just siin selle vahel, mida teos pakub ja mida tas taheti näha, vahe väga suur.

Selle kirjavahetuse vormis kirjutatud ning ühe saatusest alandatud väikese ametniku ja vaese tütarlapse halli elu kirjeldava romaani puhtkunstilised väärtused tekitavad küll kõige

vähem lahkarmumusi. Meisterlik karakteristika peene psühholoogilise analüüsiga ja sõnalise väljenduse stiilikindlus olid ilmsesti need omadused, mis esimestest lehekülgedest peale paalusid lugejat ja andsid kindla tõenduse autori harukordsest andekusest. Kuid teose ideelise külje tõlgitsemisel oleks vajanud Dostojevski kaitset oma sõpradegi ees.

„Kas te ise ka mõistate, mis te olete kirjutanud!“ — nende sõnadega olevat Belinski pärast „Vaeste inimeste“ käsikirja lugemist vastu võtnud Dostojevski. Ja edasi selgitanud ta, misugune õudus ja tragöödia peitub „Vaeste inimeste“ kangelase Devuškini alandlikkuses, vaesuses ja piiratuses. „Meie, publitsistid ja kriitikud“, olevat ta öelnud, „ainult arutleme..., aga teie, kunstnikud, tabate ühekorraga, ainsa joonega otse tuuma..., et isegi kõige vähem arutlevale lugejale kõik oleks kohe selge.“ See selgus, mille on toonud Dostojevski intuiitiivne läbinägevus, paljastab Belinski arvates inimeste suhete ebanormaalsust ja selle paratamatuks järelduseks on sotsiaalne protest ja võitlustahe ühiskondliku võrdsusetuse kõrvaldamiseks.

Tegelikult ei ole aga „Vaestes inimestes“ midagi, mis kõlaks protestina ühiskondliku õiglussetuse vastu. Makar Devuškin, nii hüljatud kui ta ongi saatuse poolt, on oma silmapaistmatu positsiooniga leppinud ja omal kombel iseteadlikki inimene. „Kuigi ma olen tume inimene“, ütleb ta, „võib-olla rumal inimene, kuid süda on mul niisamasugune kui ükskõik kellel teisel.“ Ja edasi: „Mis on siin siis tõepoolest halba, et ma ainult ümber kirjutan!... Kiri on niisugune selge, hea, mõnus vaadata, ja tema kõrgeausus on rahul; kirjutan nende jaoks kõige tähtsamaid

pabereid ümber. Noh, stiili ei ole, seda tean ma ju ise, et seda neetud asja ei ole; seepärast just ei vedanudki mul teenistuses... Kõike seda ma tean; aga jah, kui kõik kirjanikuks hakkaksid, kes hakkaks siis ümber kirjutama!"

Vastavalt oma üldisele kriitilisele suunale ja ühiskondlikkudele sihtidele rõhutas Belinski „Vaeste inimeste“ vaatlusel tegelaste negatiivseid omadusi, kuid Dostojevski omalt poolt oli rõhu asetanud otse vastupidisele küljele. Nagu ta tolles talumehes, kelle juurde ta poisikesena hunti kartes oli põgenenud, otsis hingeliste omaduste päratut suurust, nii jälgib ta ka nüüd väikesi ning tähelepanematuid inimesi, et neis avastada väärtusi, mille pärast võiksid kadedust tunda need, kes sotsiaalselt on asetatud kõrgele.

„Vaeste inimeste“ Nekrassovi kätte sattumisest alates kevadel 1845 sai Dostojevskile osaks palju väga ülevaid silmapilke, kuid ometi langeb samale ajale ka üsna raskeid meeoleolu surutusi. Üks sääraseid nukrushooge tabas Dostojevskit pärast suvist külaskäiku Tallinna. Peterburi tagasi jõudnud, kirjutas ta vennale kirja ja kaebas mitmesuguste ebamugavuste ja pahanduste pärast, mis olevat tabanud teda tagasisõidul, ja jätkas siis: „Kui kurb oli mul Peterburi sisse sõita; ähmaselt elasin läbi kogu oma tuleviku meie sissesõidu kolme tunni jooksul. Teiega harjunud ja sisse elanud, nagu oleksin ma viibinud juba terve igaviku Tallinnas, paistis mulle Peterburi saabuv elu siin nii hirmsana, lohutamatu ja inimestest tühjane ja paratamatus nii karedana, et kui mu elu oleks katkenud sel minutil, ma oleksin arvatavasti rõõmuga surnud. Ma tõepoolest ei liialda mitte.“

See oli ajal, millal Dostojevski kirjanduslik

karjäär oli kujunemas kõige lootusrikkamalt, ka ta majanduslik seisund polnud sel momendil kõige halvem, ja nii ei ole näilikult õieti mingit ratsionaalset põhjust sellel sügisesel spliinil. Ja arvatavasti kuuluski Dostojevskil seegi tuju- langus nende haiglaste tujutushoogude hulka, mis mõnest väikesest põhjusest tekkides võtsid järjest kasvades lõpuks tohutu ulatuse.

Aga arvatavasti juba sel ajal kannatas Dostojevski veelgi raskemate tervisrikkete all.

⌈ Kirjanikule hiljem suuri kannatusi valmis- tanud langetõve ütleb Dostojevski ise alanud olevat Siberis sunnitööl. Kuid ometi kinnitavad mõned Dostojevski tuttavad, et see haigus oli ilmunud juba palju varem. Grigorovitš, kes ühes Dostojevskiga viibis sõjaväe-inseneride koolis, arvab üksikuid tõvehooge Dostojevskil esinenud olevat juba koolipõlves. Ja üht juhtu umbes sellest ajast, millal Dostojevski kirjutas „Vaeseid inimesi“, kirjeldab ta lähemalt oma memuaarides: „Kord ühes temaga Troitski põiktänavat pidi minnes kohtasime matuserongi. Dostojevski keeras kiiresti kõrvale, tahtis pö- rata tagasi, aga vaevalt jõudsimme astuda mõne sammu, kui tuli nii tugev haigushoog, et ma möödaminejate abiga pidin kandma ta lähemasse vürtspoodi; suure vaevaga saadi teda teadvusele äratada.“ Pärast tõvehoogu tekkis surutunne, mis kestis kaks-kolm päeva. Ja võib-olla oli seegi rusutus, mis haaras Dostojevskit Tallinnast Peterburi jõudes, ometi kuidagi seoses ta lange- tõvega.]

„Vaeste inimeste“ ilmumist ära ootamata al- gas Dostojevski 1845. a. suve lõpul või sügise algul uue teose, nimelt „Teisiku“ kirjutamist. Algas oli juba väga raske, kuid kitsad ainelised

olud sundisid tööle ja aeglasest edasijõudmisest hoolimata kavatses ta teose novembris lõpule viia. Nähtavasti tekkis aga uusi sisetõkestusi ja „Teisiku“ valmimine venis kaugemale üle selle tähtaja. Vahepeal tegi ta vähemal määral kaas-

Mihhail Dostojevski, kirjaniku vend (a 1847).

tööd Nekrassovi poolt asutatud uuele humoristlikule albumile ja detsembris esines katkenditega käsilolevast „Teisikust“ Belinski korraldatud kirjanduslikul õhtul. Alles veebruari algul, neli päeva enne jutustise ilmumist „Otetšest-

vennõja Zapiski's", sai Dostojevski sellega valmis. „Teisiku“ valmides oli Dostojevski veendunud, et teos on õnnestunud ja mitu korda parem kui „Vaesed inimesed“. Ka tuttavate suusõnaline hinnang oli esialgu hea ja Dostojevski võis veebruaris 1846 uhkelt kirjutada vennale: „Meie omad räägivad, et pärast „Surnud hingi“ ei ole Venes mitte midagi seesugust olnud...“ Kuid juba järgmises kirjas väljendub täielik pettumus, sest vahepeal arvustajad olid leidnud, et „Teisik“ on „igav ja vedel“ ja „nii venitatud, et pole mingit võimalust lugeda“. Dostojevski katsub küll veel toetuda lugejaile, kellele teos siiski väga meeldivat, kuid tunnustab lõpuks isegi, et palju on kirjutatud rutates ja väsinult ja et hiilgavate lehekülgede kõrval leidub ka tühiseid ja viletsaid. Poolteist aastakümnet hiljem püüdis Dostojevski „Teisikut“ kogutud teoste jaoks parandada ja oli ka siis arvamuses, et see asi pole täiesti õnnestunud.

Aga arvustajad ei olnud „Teisikust“ pettunud mitte ainult vormiliste puuduste pärast, vaid nagu „Vaeste inimeste“ puhul, nii lähtusid nüüdki paljud teatud sotsiaalseist vaatekohtadest; ja kui teos nende poolt asetatud raamidesse ei mahtunud, siis mõistsid nad selle hukka. Ometi on „Teisik“ ilma igasuguse sotsiaalse kavatsuseta kirjutatud psühholoogiline katse, mille peavoorusi tuleks otsida hullumeelsusele läheneva inimese hingeseisundite meisterlikust kujutamisest. Ja sellest puhtpsühholoogilisest seisukohast vaadatuna on „Teisik“ seda huvitavam, et „Teisiku“ kangelase Goljadkini normaalsest kaugeva psüühi kujutamiseks Dostojevski ammutas materjali muuseas ka enda haiglusest, nagu ta ka kirjutab oma vennale tööd alates: „Goljad-

kin on minu spliinist aina võitnud. Tekkis kaks ideed ja üks uus seisund.“

Võrdlemisi lühikese aja jooksul kahe kaunis ulatusliku teosega valmis saanud, oli Dostojevski siiski veel ideedest tulvil ja kui meeleldi ta oleks tundnudki end oma töös väljaspool sundust olevana, ei lasknud kitsikus mõtete realiseerimisega viivitada ega kättevõidetud loorbereil puhata.

Kevadel 1846 muutus Belinski nõrk tervis üha viletsamaks ja ta otsustas tööst mõneks ajaks loobuda ja kuhugi kuurorti või koguni välismaale sõita. Seks otstarbeks aineliste võimaluste hankimiseks kavatses ta välja anda mahuka koguteose, milleks palus kaastööd ka Dostojevskilt. Viimane lubas kirjutada koguni kaks jutustist selle jaoks. Samal ajal kavatses ta midagi valmistada ka Krajevski, „Otetšestvennõja Zapiski“ toimetaja jaoks ja Nekrassovi jaoks. Nii oli tal tööd terveks aastaks.

Aga hoolimata rohkest tööst külastas Dostojevski suvel 1846 jällegi venda Tallinnas. Sügisel oli tal valmis ainult üks kevadel kavatsetud neljast tööst, ja see, väikese, piiratud, eluvõõra ning kitsi kantseleiametniku kujutus „Härra Prohartsin“, ilmuski „Otetšestvennõja Zapiski“ oktoobrivihus. Teistest kavatsustest ei saanud aga esialgu ühestki asja. Kogu sügise tegeles ta intensiivselt Belinski albumi jaoks mõeldud jutustisega „Mahaetud põskhabe“, aga enne kui see oli päriselt lõpule jõudnud, tuli Dostojevski veendumusele, et ta siin ennast ainult kordab, ja jättis seepärast töö pooleli.

Et uued tööd olid visad valmima ja õnnestuma, asus Dostojevski energiliselt maad kuu-lama, kuidas saaks eri raamatuina välja anda seni-ilmunud teosed. Selle tehinguga lootis ta mitte

ainult katta oma selleaegsed võlad 1600 rubla ulatuses, vaid jätta veel ülegi kahe ja poole tuhande ümber, mida kavatses kasustada reisiks Itaaliasse. Juba oli ta järele kuulunud sõiduhindu, oli mõelnud sellest, mis teha läbisõidul Viinis, ja arvesse võtnud lühemat huvireisi Pariisi, kui selgus, et ta väljavaated nii headele tingimustele ei olnud põhjendatud. Kui mõni kirjastaja oligi nõus maksma ta teoste trükiõiguse eest 4000 rubla ümber, siis olid maksutähtpäevad jagatud võrdlemisi pikale ajale, kohemaksetavas rahas pakuti aga tunduvalt vähem. Seejärel tegi Dostojevski veel katset ise kirjastada ja palus seks otstarbeks laenu ka vennalt. Et aga juba võrdlemisi suure perekonnaga koormatud vend raha ei saanud laenata, jäi kogu kavatsus katki.

Vajadust pikemaks ajaks Peterburist lahkuda ja välisreise teha põhjendas Dostojevski üha halveneva tervisega, kuid detsembris, millal reisimõttest lõplikult tuli loobuda, tundis taervislikult end väga hästi, kirjutas uut romaani Krajevski ajakirjale ja töö edenes takistusteta. „Vend“, kirjutas Dostojevski sel ajal, „ma ei sünni uueks mitte ainult kõlbeliselt, vaid ka füüsiliselt. Mitte kunagi ei ole ma endas tundnud niipalju rikkust ega selgust, niipalju tasakaalu karakteris, niipalju füüsilist tervist. Olen selle eest palju tänu võlgu oma headele sõpradele Beketovitele, Zaljubetskile ja teistele, kellega elan koos; need on asjalikud ja targad inimesed, nad on suurepärase südamega, õilsusega, karakteriga. Nad tegid mu terveks oma seltskonnas.“

Uue sõpruskonna otsimine oli osutunudki Dostojevskile tarvilikuks, sest ta just selleks ajaks parajasti oli jõudnud sügava lõheni nende ringidega, kes olid avastanud ta kirjandusliku

talendi. [Nekrassov, kaotanud lootuse Dostojevski käest kaastööd saada — mida ta vajab eriti seepärast, et ta uuest aastast peale ühes J. Panajeviga hakkas välja andma ajakirja „Sovremennik“ (Kaasaeglane) — võttis kirjaniku kurjalt käsile ja nõudis tagasi isegi tööde arvel antud avansi. See oli Dostojevskile ta kitsikuses õige raskeks hoobiks ja tegi ta meeolelu väga kibedaks. Teiselt poolt ei jäänud Dostojevskile tähelepanematuks ka see pettumus, mida tundis Belinski ja Nekrassovi ümber koondunud ringkond ta hilisemate tööde pärast ja ka ta käitumise pärast noore kuulsusena. Belinskiga püüdis Dostojevski oma häid suhteid siiski säilitada, uskudes, et kui Belinski kriitikuna ongi nõrk ja mitteusaldatav, siis vähemalt inimesena on ta õilis.

Grigorovitši memuaaride järgi olevat lõpliku tõuke vahekorra katkestamiseks Belinski ringiga andnud Dostojevskile konflikt Turgeneviga. Ja sama kinnitavad ka A. Panajevi mälestused mainitud tülist. „Kord kirjeldas Turgenev“, nii tuletab sündmust meelde Panajev, „oma kohtamist provintsis kellegi isikuga, kes kujutles end olevat geniaalse inimese, ja iseloomustas meisterlikult seda isikut koomilisest küljest. Dostojevski oli kahvatu, värises üleni ja jooksis minema Turgenevi jutustust lõpuni kuulamata... Sellest õhtust peale ei näidanud Dostojevski end enam meie juures ja põikles kõrvale isegi kohtamistest tänaval mõnega meie ringist.“

1847. a. algul lagunes ka Beketovite ring, mis eelmise aasta lõpul, nagu nägime ülalpool, oli aidanud end haigena tundva Dostojevski jälle jalule. Aga haiglane iseteadvus, mis ärritas sõpru ja äratas pilget Belinski ringkonnas, ei

olnud selleks küllalt tugev, et Dostojevski oleks võinud kestva üksi jääda ja ainult oma talendile ja tööle toetuda. Sel iseteadvusel oli küll omaduseks tõusta vahel otse fantastiliste dimensioonideni, kuid siis ilma suuremate põhjusteta maad anda eneseusalduse kaotusele.

Sellest siis tuligi, et Dostojevski lõtvuvate sidemete asemele sõlmis kohe uusi. 1847. a. paiku lähenes ta eriti kunstnik Maikovi perekonnale ja kiindus pikaks aastate reaks selle kodu luuletajast-pojasse. Aga ka muidu leidis ta endale vajalikku sõprussoojust Maikovite pühapäevaseil huviõhtuil Gontšarovi ja teiste seltsis, refereerides, katkeid lugedes või ka niisamuti kaetud laua taga vesteldes.

Ent samal ajal käis Dostojevski veel mujalgi õhtustel kokkutulekuil: Petraševski reeded, mis varsti said saatuslikuks, ei olnud talle enam võõrad.

„Sovremenniku“ toimetajatega vastuolus olles tuli Dostojevskil tahestahtmatult valida oma tööde peamiseks ilmutamiskohaks Krajevski ajakiri. Ja seal on leidnudki avaldamist peaaegu kogu Dostojevski selleaegne toodang kuni 1849. a. alguseni. Krajevski „Otetšestvennõja Zapiski's“ ilmus 1849. a. algul esimene osa romaanist „Netotška Nezvanova“, selle järel kirjutatud „Pere-naine“ ja ka „Valged ööd“, „Vaeste inimeste“ kõrval vahest parimaid noore Dostojevski töid.

„Peamiselt inimsõbralikuks“ on defineerinud arvustaja Dobroljubov ses ajajärgus Dostojevski teoste üldsuunda. Ta on leidnud kirjaniku töis autori südame valutavat nende pärast, kes ei tunne endal jõudu või koguni õigustki olla nad ise, olla julged ning iseseisvad inimesed. Ja kuigi kirjaniku südamevalu elust rõhutute pärast ei

võta mingi sotsiaalse tendentsi kuju, on Dobroljubovi arvates lugejal ja arvustajal õigus kunstniku poolt esitatud ja elulisest tõest kantud faktidest teha järeldusi sotsiaalseski suunas.

Teiselt poolt andis aga teatud õigustuse Dostojevskilt sotsiaalse suuna ootamiseks ka ta sümpaatiate ja suhete kujunemine Peterburi vaimuelu juhtivate ringkondade vahel. Belinski sõpruskonnas liikuvana ja selle ringi väljaannete ja ka „Otetšestvennõja Zapiski“ kaastöölisena, niisamuti käremeelsete poliitiliste õhtute külastajana Dostojevski nagu ei oleks tohtinudki olla muud kui progressiivsete ühiskondlikkude voolude väljendaja kirjanduslikus vormis.

Ei saa muidugi ei Dobroljubovile ega kellelegi teisele keelata mingisuguste sotsiaalsete väidete tõestamiseks kasustamast Dostojevski selle ajajärgu töid, kuid Dostojevski ise ei ole oma töid luues lähtunud ühestki sotsiaalsest doktriinist ega ole tahtnud öelda ainsatki ühiskondlikku tõde. Valjemas mõttes ei ole tal veel mingisugust maailmavaadet, ta ei tee oma tähelepanekuist mingeid järeldusi ja ta tegelased ei evi mingit sümboolset tähendust. Nagu ta „Vaestes inimestes“, „Teisikus“ ja „Härä Prohhartšinis“ eksperimentaalse huviga on kirjeldanud omapäraseid tüüpe ja kõige mitmekesisemaid hinge-seisundeid, nii on ta ka hilisemais selle ajajärgu teoseis pingutanud jälile saada inimese siseelu liikumisele eri tüüpide ja eri võimaluste juures.

Juba „Teisikus“ avardas Dostojevski oma huvipiirkonna patoloogilise psühholoogia alale ja „Perenaises“ tegeleb ta jälle normaalsest kõrvale kalduva hingeeluga, kuid seejuures varieerib ta teemat lihtsalt haigest inimesest teemaks kuritegelikust inimesest. Üks selle jutustise tege-

lastest, vanamees Murin, ei ole ainult epileptik, vaid ta hingel on peale selle veel ühe inimese surm. Aga Dostojevski ei ole piirdunud selle haiglase tüübi vaatlemisega omaette, vaid on nihutanud esiplaanile Murini suhted teda ümbritsevate inimestega ja on teinud sellega psühholoogilise olukorra palju keerulisemaks ja seetõttu ka palju huvitavamaks. Otsekui mingit salapärast fluidumit hoovab Murinist, teeb tahtetuks, vallutab ja seob püsivalt temaga noore tütarlapse Katerina, kes teda mitte ainult ei armasta, vaid kellele side vanamehega tähendab raskeid kannatusi ning normaalse õnne väljasulgemist kogu eluks. Aga veel kaugemalegi ulatub Murini hinge haige struktuuri mõju: Katerina siseilma laostumise kõrval moondub Katerinasse kiindunud noormehegi armastus mingiks halatsevaks kaastundeks.

„Perenaise“ psühholoogilised salakäigud iseloomustavad vahest kõige paremini noore Dostojevski hingeelulist jälgimislusti, kuid nad on samal ajal siiski nii sügavad ja nii pimedad, et väheste kogemustega algajal kogu käikude-süsteemi raske on olnud kunstiliselt päevselgeks valgustada. Psühholoogiliselt vähenõudlikumad, aga seda kunstiküpsemad on „Netotška Nezvanova“ ja „Valged ööd“.

„Netotška Nezvanova“, see kahjuks lõpetamata jäänud liigutav saatuspilt tütarlapsest, kes õudses vaesuses üles kasvades unistustesse põgenemisega säilitab oma hingelise ilu, on oma avastustega lapse hingeelu alalt niisama läbinägelikuna mõjuv nagu „Valged ööd“ omakorda armastuspsühholoogia alal. Läbinägelikkus, psühholoogiline intuitsioon ongi Dostojevski varasemate teoste kandvaks aluseks, mitte hingeelulis-

tele vaatlustele ja uurimistele toetuvad kogemused. Ta esindab ses ajajärgus puhtalt loova kirjaniku tüüpi, kes ei ole midagi elust maha kirjutanud, ka oma isiklikust elust mitte. Tõsi küll, kirjades vennale kõneles Dostojevski mitmel korral ühe või teise teose autobiograafilisest iseloomust, aga ometi on neilgi juhtudel, kui Dostojevski midagi oma isiklikust elust võttis, kõik sel määral objektiivistatud, sel määral loominguilisest puhastustulest läbi käinud, et side tegelikkuse ja fiktsiooni vahel on tundmatuseni kauge.

Kogemustega, väga harukordsete ning väga raskete kogemustega rikastumine seisis Dostojevskil alles ees.

IV.

Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate!

See oli läinud sajandi 40. aastail, millal saksa optimistlik idealism oli oma osa lõpuni etendanud vene intelligentsi laiemais hulkades ja maad hakkas andma praktilisemalt orienteeritud vaimulaadile. Peterburi ülikoolis, kus Tartu ülikooli eeskujul olid tekkinud korporatsioonid traditsioonipäraste joomingute ja kahevõitlustega, üritati nüüd asutada üliõpilasringe, kus joomise- ja osavuseharjutuste asemel tegeldaks vaimuharjutustega. Esialgu veel vähesed siia kuuluvad üliõpilased õhutasid üksteise huvi sotsioloogiliste loengute vastu, korraldasid ise sellealalisi referaat-koosolekuid ja soetasid majandusteadusliku sisuga kirjandust. Peagi murdis liikumine ülikooli kitsad raamid ja kiskus kaasa isikuid väga erinevilt tegevusaladelt ja ka õige

erineva vaimse tasemega. Literaadid, kunstnikud, ametnikud, ohvitserid ja ärksamad väikekaupmehedki tundsid järsku huvi moodsate Lääne-Euroopa majandusteoreetikute Louis Blanc'i, Charles Fourier' ja teiste õpetuste vastu.

See kõik sündis ajal, millal oli eriti „kitsas mõelda“. Mitte ainult põhjalikke muudatusi taotlevaist reformidest kirjutamine polnud keelatud, vaid isegi kõige vähemate puuduste paljastamine võis saada paljastajale saatuslikuks. Ilma igasuguste revolutsiooniliste kavatsusteta unistamine talupoegade seisundi parandamisest, avalikust kohtust, rahvaesinduslikust valitsusviisist või millestki muust säärasest, kui unistaja oma mõtteid väljendas kas või ainult suusõnaliselt, võis kaasa tuua politsei järelevalve alla sattumise.

Kuid surve ja sellega seotud hädaohud mitte ainult ei suutnud pidurdada alanud liikumist, vaid mõjusid koguni kaasa selle radikaalsemaks muutumiseks. Liiatigi tungis valitsuse tõkestusvahendeist hoolimata Lääne-Euroopa radikaalne kirjandus salaja pidevalt üle piiri ja toetas ka omalt poolt opositsioonivaimu süvenemist.

Osalt enne seda valitsenud elukauge maailmavaate järeilmõju tõttu, osalt praktiliste rakendusvõimaluste puudusel jäid seltskonna radikaalsed arutlused igatsetud reformidest äärmiselt abstraktseks. Mõte mingist ühiskonnavormist laenata mõnest raamatust, harvem saadi mõne Lääne-Euroopa maa riigikorra tundmaõppimisest, ja vaieldi siis eri vormide, hüvede ja pahede üle puhtteoreetiliselt, arvestamata neid tegelikke olusid, mis valitsesid Venemaal. Niisama abstraktseks osutus mõtteviis ka siis, kui kaaluti neid võimalusi, kuidas uuendusi teostada. Suur hulk

lootis naiivselt, et siis, kui mingi uuendust taotlev mõte on saanud kogu üldsuse omaks, valitsuse ilma igasuguse välise surveta muudab selle mõtte seaduseks. Teine osa kahtles küll uuenduste läbiminekus ainult propaganda varal ja pidas põhimõtteliselt õigeks revolutsioonilist meetodit, kuid ei uskunud revolutsioonivõimlustesse Venemaal, vähemalt lähemas tulevikus mitte.

Dostojevski esimesi samme ajajärgu sotsiaalsete õpetuste peavooludesse juhatas Belinski, kuid ta algas sealt, kus paratamatult pidi pörkama vastu müüri. Neist äpardunud õppetundidest kirjutas Dostojevski ise rohkem kui kakskümmend viis aastat hiljem järgmiselt: „Meie tutvuse esimestel päevadel, kiindunud minusse kogu oma südamega, tõttas ta kohe kõige lihtsameelsema kiirusega pöörama mind oma usku... Ma kohtasin teda kirgliku sotsialistina ja ta tegi minuga algust otse ateismist.“ Kuid Dostojevski kasvatus kõige varasemast lapsepõlvest alates oli olnud sel määral rajatud usule, et iga otsene pealetung sellest küljest juba ette oli määratud äpardumisele. Isegi hiljem veel, kui Dostojevski juba küllalt kaua oli külastanud selle aja käremeelse intelligentsi õhtusi kokkutulekuid, ei lasknud ta end mõjustada usulise maailmavaate osas, täites hoolega usulisi kombeid ja kaugeltki mitte ainult moe pärast.

Belinski katsed Dostojevskit sotsialistlikele õpetustele lähemale viia eeskätt ateismi kaudu tekitasid Dostojevskis üksnes vimma ja arvatavasti ei ulatunudki kaugemale, teiste küsimusteni. Selleks oli lähem vahekord nende kahe vahel liiaks lühikegi. Aga umbes 1846.a. paiku algas juba Dostojevski osavõtt sotsialistlike uutoo-

piatega süstemaatilisemalt tegelevaist ringidest ja siitpeale läheneti radikaalseile õpetustele kollektiivsete pingutustega.

Peterburi rohkeist poliitilistest ringidest olid tähtsaimad kaks: Sergei Durovi ja Mihhail Butaševitš-Petraševski oma. Mingisuguseid olulisemaid lahkuminekuid nende ringide vahel nähtavasti ei olnud. Nii ühes kui teises kõneldi vajadusest talupoegi vabastada, nõuti trükivabadust, avalikku ning rippumatut kohut, rahvaesinduslikku valitsusviisi, mõned tahtsid näha koguni vabariiklikku korda, peeti referaate Fourier' majanduslikest ühinguist jne. Ühed pidasid Durovi ringi käremeelsemaks, teised Petraševski oma, kuid lõpuks ei olnud vist seski suhtes mingit vahet ja grupeerumine ühe või teise isiku ümber kujunes eeskätt isiklike sümpaatiate järgi, mille juures aga paljud, nagu Dostojevskigi, külastasid kõrvuti mõlemaid ringe. Kuulsamaks neist sai Petraševski ring, võib-olla tänu oma juhi suuremale liikuvusele ja pealetungivusele.

Mihhail Butaševitš-Petraševski oli välisministeeriumi ametnik, oli oma karakteri poolest väga tegev, väga hea, pidamata eriti palju isiklikest hüvedest. Tal oli suur raamatukogu, millest ta andis meeleldi lugeda teoseid nii tuttavale kui ka hoopis võõrailegi. Luges ka ise väga palju ja tundis hästi prantsuse sotsialistlikku kirjandust. Astus igal pool, kus see oli vähegi võimalik, kõnelustesse-vaidlustesse, püüdes võita poolehoidjaid oma veendumustele.

Petraševski iseloomu ekspansiivsus tuli ringi tegevusele ühelt poolt küll kasuks, muutes koosolekud rahvarohkeks ja arutlused intensiivseks, kuid teiselt poolt äratas see liigset tähelepanu väljaspool ja tekitas lõpuks asja

vastu huvi ka seal, kus see oli kõige vähem soovitatav. Politseil oli ometi kergem Petraševski tegevuse jälile saada kui selle täpsat iseloomu selgitada. Ei leidunud nimelt ühtki agent, kel oleks olnud küllalt intelligentsust selleks, et ringi tegevusest üheväärselt teistega osa võtta ja seega tähelepanematuks jääda. Alles pikaajaliste otsimiste järel leiti sobiv tüüp Antonelli isikus, Petraševski kaasametnikus välisministerruumist. Nüüd arenesid aga sündmused politseile soovitavas suunas üsna kiiresti ja umbes kuu aja jooksul Antonelli oli viinud oma ülesande lõpule.

Arvatavasti sai Petraševski ringile lõplikult saatuslikuks Fourier' auks aprillis 1849 korraldatud lõunasöök, kusjuures peeti ägedaid kõnesid. Nii olevat Petraševski oma kõne lõpetanud järsu nõudega täide viia maksva ühiskonnakorra kohta tehtud surmaotsus. Ja keegi teine kõneleja, nagu öeldakse asja kohta käivas ettekandes, olevat nõudnud perekonna, omandi, riigi, seaduste, sõjaväe, linnade ja kirikute likvideerimist.

Nagu saatuse pilkena toimus Petraševski ringi liikmete arreteerimine parajasti ööl vastu jüripäeva (vana kalendri järgi) ja vabadus võeti just selle suure kolimispäeva hommikuks. Üldse vahistati sel ööl 41 inimest, nende hulgas ka Dostojevski ja ta noorem vend Andrei. Viimane polnud vähimalgi määral asjaga seotud ja sattus politsei näppu mingi eksituse tõttu kõige vanema venna Mihhaili pähe. Alles ülekuulamisel selgus vahetus ja pärast seda, kui politseile vajalik „õige“ Dostojevski oli kätte saadud, vabastati Andrei.

Ühes Mihhail Dostojevskiga vahistati hiljem

täiendavalt veel 9 inimest ja üle kuulati kaugelt rohkem kui 200 isikut. Süüdistatavaist eraldati hiljem lõplikult kohtualuseiks 23 asjaosalist, kelle sekka Dostojevskitest jäi ainult Feodor!

Kuidas arreteeriti Feodor Dostojevski, sellest on säilinud ta enda jutustis, mille ta pärast karistuse kandmist kirjutas A. Miljukovi tütre albumisse. „Kahekümne teisel või õieti öelda kahekümne kolmandal aprillil (1849. a.)“, jutustab Dostojevski mõninga huumorivarjundiga, „tuln ma pärast kella kolme Grigorjevi juurest koju, heitsin magama ja uinusin kohe. Mitte rohkem kui tunni aja pärast märkasin ma läbi une, et mu tuppa tulid mingisugused kahtlased ning ebaharilikud inimesed. Millegi taha kinni jäädes klirises mõõk. Mis veider asi see on? Pingutusega avan silmad ja kuulen mahedat, sümpaatset häält: „Tõuske üles!“ — Vaatan: keegi rajooniülem või jaoskonnakomissar ilusa põskhabemega. Kuid rääkija ei olnud tema, kõneles sinisesse riidetatud härra kolonelleitnandi õlakutega. „Mis on juhtunud?“ küsisin ma end voodist üles ajades. — „Vastavalt käsule...“ — Vaatan: tõepoolest „vastavalt käsule“. Uksel seisis sandarm, niisamuti sinine. Temal siis kliriseski mõõk... „Ehee! vaat mis see siis õieti on“, mõtlesin ma. „Lubage mulle ometi“, tahtsin ma alata. — „Pole viga, pole viga! riietuge. Me ootame“, lisandas kolonelleitnant veel sümpaatsema häälega. — Seni kui ma riietusin, nõudsid nad välja kõik raamatud ja hakkasid sorima; — nuhkisid kõik läbi, kuid ei leidnud palju. Paberid ja kirjad sidusid nööriaga korralikult kimpu. Komissar osutas seejuures väga suurt hoolikust; ta avas ahju ja soris mu piibu varrega sinna kogunenud tuhas. Sandarmi all-

ohvitser tõusis ta käsul toolile ja ronis ahjule, kuid ei suutnud karniisist kinni pidada, langes mürinal toolile ja siis ühes tooliga põrandale. Siis veendusid terased härrad, et ahjul midagi ei olnud. Laual oli vana kõveraks paindunud viieteistkümnepäevane kopikane. Komissar vaatles seda tähelepanelikult ja viipas lõpuks kolonelleitnandile. „Viimaks on see valeraha?“ küsisin ma. „Hm... Seda peab siiski selgitama...“ pomises komissar ja lõpetas sellega, et lisandas raha asja-toimetusele.“

Nagu jutustab Andrei Dostojevski, toimetati vahistatud keiserliku erakantselei kolmandasse, s. o. žandarmeeria-osakonda ja jäeti 8—10 inimese kaupa eri ruumidesse mahutatuna sinna kogu järgmiseks päevaks. Vahialuste kohtlemine oli kõigiti viisakas, toideti eeskujulikult ja olevat pakutud isegi sigareid. Sellest hoolimata muutus ootamine väga piinavaks. Alles keskpäeva paiku jõudis kohale žandarmeeriaülem vürst Orlov, käis läbi kõik ruumid ja teatas vahistatuile, et nende tegevus on sundinud žandarmeeriat neilt vabadust võtma, et nad hoolika eeluurimise järel lähevad kohtu alla ja et nende lõplik saatus oleneb keisri armust. Aga isegi pärast seda jäid arreteeritud ikka veel kolmandasse jaoskonda ja kui neid lõpuks hakati ühekaupa välja hüüdma ja ära saatma kindlusse, oli juba kätte jõudnud hiline õhtu.

Vangistus kindluses kestis kaheksa kuud. Esimesed paar kuud puudus Dostojevskil võimalus endale mingitki tegevust leida ja seepärast tundus see aeg eriti raskena. Hiljem, kui anti lugeda raamatuid, mis olid küll peamiselt vaimuliku sisuga, ja lubati kirjutada, muutus seisukord talutavamaks. Jalutada lasti iga päev väi-

kesel õuel veerand tundi; võimalusi seltsimees-
tega kokku puutuda seejuures polnud, ainult sei-
nale koputamistega sai kuidagi vaevalist sidet
pidada teiste vangistatutega. Aegamööda leppis
Dostojevski oma saatuse kui paratamatusega.
„Kui nemad on jäänud peale“, arvas ta, „siis pole
midagi teha ja tuleb kanda oma karistust.“ Liia-
tigi oli valitsusel Dostojevski veendumuse järgi
omast kohast täielik õigus ja midagi ülekohtust
ei tundnud ta enda vastu sündinud olevat.

Tervislikud tingimused ei olnud kindluses
just halvad. Õhk oli küll niiske, kuid puhas,
puhtad olid ka ruumid, toit oli niisamuti kaunis
hea. Et selles suhtes kord oli rahuldav, seda
tõendab juba seegi, et vangistatuist ükski ei hai-
gestunud koolerasse, mis sel ajal möllas Peter-
buris tugeval kujul.

Dostojevski tervis ei olnud juba ennegi
täiesti korras ja seepärast võiks arvata, et
vanglaelu mõjus sellesse igal juhul laostavalt.
Tegelikult ei olnud lugu siiski nii halb. Vennale
kirjutatud kirjades kaebas Dostojevski küll kor-
duvalt mitmesuguste hädade üle, kuid tunnistas
lõpuks isegi, et tervis on parem, kui algul võis
oodata. Liiatigi tuleb arvestada seda asjaolu, et
osa Dostojevski noorpõlve haiglusest võrsus
üksnes kujutlusest ja hirmust, ilma reaalse alu-
seta. Nii olevat ta õhtuti enne magamaminekut
tihti jätnud lauale sedeli, milles avaldas kartust,
et teda öösel võiks tabada varjusurm, ja palus
jätta nii- ja niipalju päevi laip maha matmata.

Mõnes suhtes mõjus vanglaelu Dostojevski
tervisesse koguni parandavalt. Vabaduses oli tal
kurnav vaimne töö vaheldunud tihti mitte vähem
kurnavate meelelahutustega ja tulemuseks oli
närvipingutus, mis Dostojevski enda hilisema

arvamuse järgi oleks võinud lõppeda hullumeel-
susega. Kuigi tegelik olukord vahest polnudki
nii ähvardav, hoidis vangla oma pealesunnitud
rahuga ära vähemalt närvide edaspidise laosta-
mise. Kui ta paari esimese kuu möödudes jälle
sai väikesel viisil kirjutama hakata (siin valmis
„Otetšestvennõja Zapiski's“ alles 1857. a. ilma all-
kirjata ilmunud jutustis „Väike kangelane“), tea-
tas ta vennale, et kunagi ei ole ta midagi kirju-
tanud nii *con amore* kui nüüd ja et kunagi ei ole
töö nii südamesse võetuna valmistanud nii vähe
pingutusi.

Perekonnata inimesena sai Dostojevski lõ-
puks üle ka sellest murest, mida talle valmistas
vanglaseinte taha jäänud isiklik eraelu. Ses suh-
tes ei muretsenud ta niipalju enda kui venna
Mihhaili pärast, kes pärast kroonuteenistusest
lahkumist kitsalt läbi oli ajanud vabakutselise
literaadina ja kelle vangistamisel naine ühes las-
tega tagavarade puududes jäi lausa hätta. See-
pärast oli tal otse eriline rõõm juulis kuulda
venna vabastamisest.

Nagu eeluurimisel selgus, süüdistati Dosto-
jevskit selles, et ta on osa võtnud Petraševski
kuritegelikest kavatsustest, mille eesmärgiks oli
muuta maksvat valitsuslikku korda Venemaal, et
ta on levitanud Belinski kirja Gogolile, mis sisal-
das häbematuid väljendeid õigeusu kiriku ja va-
litsuse kohta, ja lõpuks, et ta ühes teistega on
teinud katset asutada salajane litograafia valit-
suse vastu sihitud kirjutiste paljundamiseks ja
levitamiseks.

Uurimiskomisjoni küsimustele vastas Dosto-
jevski põiklevalt, jättes kasustamata võimaluse
saavutada andestust kõige temale teadaoleva
ülestunnistamisega. „Ma ei suuda uskuda“, ole-

vat talle öelnud uurimiskomisjoni liige kindral Rostovtsev, „et isik, kes on kirjutanud „Vaesed inimesed“, oleks olnud ühe mütsi all nende pahe-
liste inimestega? See on võimatu. Te olete ainult natuke asjasse segatud ja ma olen volitatud Keisri nimel kuulutama teile andestust, kui te tahate jutustada kogu loo.“ Kui aga Dostojevski kangekaelselt vaikis, joosnud Rostovtsev teise tupp ja lukustanud ukse, hüüdes sealt, et ta ei võivat Dostojevskit enam näha ega saavat enne tagasi tulla, kui viimane on ära läinud.

Säärane teatraalsus ja teesklemine oleksid teistes oludes võinud sünnitada ainult nalja, kuid siin mõjus see veel tüütavamalt ja väsitavamalt kui asjalik küsitlemine. Siiski ei andnud isegi selliste ülekuulamismeetodite rakendamine kül-
laldasi tulemusi ja lõpuks paluti kaebealuseilt kirjalikke seletusi. Ükskord ometi kõike selja taha jätta tahtes kirjeldas Dostojevski nüüd põhjalikult oma suhteid Petraševski ringiga ja seda osa, mida ta isiklikult oli etendanud neil õhtuil. Hoidudes Petraševskit või kedagi teist kuidagi sisse mässimast võttis Dostojevski süüdistustest omaks vahest rohkemgi, kui see eelnenud uurimiskäigu järel oli paratamatult vajalik. Aga seejuures rõhutas ta kindlasti seda, et mis ta ka ei ole teinud ja mis ta ka ei ole rääkinud, alati on ta olnud lojaalne maksva korra vastu. „Jah“, kirjutas Dostojevski, „kui soovida paremat on liberalism ja vabamõtlemine, siis selles mõttes olen ma võib-olla vabamõtteleja, sessamas mõttes, milles võib nimetada vabamõttelejaks iga inimest, kes sügaval oma südames tunneb endal õiguse olevat olla kodanikuks, tunneb endal õiguse olevat head soovida oma isamaale, sest et leiab oma südames nii armastust isamaa vastu kui ka tead-

mist, et mitte kunagi pole teinud talle millegagi kahju. Aga kas avaldus see parema soovimine võimalikus või võimatus? Paljastatagu mind selles, et ma soovisin muudatusi ja murranguid vägivaldsel, revolutsioonilisel teel, sappi ja viha-vaenu tekitades. Kuid ma ei karda paljastamist, sest mitte ükski kaebus maailmas ei võta mult midagi ära ega anna mulle midagi juurde, mitte ükski kaebus ei sunni mind saama teissuguseks, kui ma olen tõeliselt.“

Uurimiskomisjonist anti asi edasi erilisse kõige kõrgemalt poolt määratud kohtulikku komisjoni, mis küllaldaste tõendite puudusel mõistis kaebealused õigeks. Aga üllatavalt läks asjatoimetus nüüd veel kindralauditoriaati. Juriidilisest seisukohast vaadatuna eba-seaduspäraselt, sest ametijärjestuses keisri poolt määratud komisjon asetseb kõrgemal kindralauditoriaadist.

Peale ühe mõistis kindralauditoriaat kõik kaebealused surma, kuid arvestades „paljude kahetsust, vabatahtlikku ülestunnistamist tegudes, mis ilma nende avalikkuseta oleksid võinud jääda teadmatuks, mitme noorust ja lõpuks seda, et nende kuritegelikud algatused ei ulatunud kahjulikkude tagajärgedeni, olles õigel ajal takistatud valitsuse poolt tarvitusele võetud vahenditega“, palus keisrit surmanuhtluse asemel määrata kohtualustele vastavalt nende eksimusele mitmesuguste eri tähtaegadega sunnitöö-karistus.

Dostojevskile mõistis kindralauditoriaat omalt poolt kaheksa aastat sunnitööd, kuid keisri otsusega vähendati seda neljale aastale, ühtlasi pidi ta pärast sunnitöö-karistuse kandmist astuma reamehena sõjaväkke. Viimane asjaolu tähendas eriti olulist karistuse kergendamist, sest

sõjaväeteenistuse kaudu avanes tee tagasi kodanikuõiguste juurde.

Otsusest ja ajast, millal see välja pidi kuulutatama, ei olnud kohtualuseil vähematki aimu. Alles väljakuulutamispäeva varahommikul, jaanuari algul 1850 (vana kalendri järgi paar päeva enne jõulu 1849), koridoris ebatavaliselt elavat liikumist märgates tekkis vangistatuil aimus otsustava momendi lähenemisest. Neid lasti riietuda oma isiklikesse riidesse, nad viidi välja ja asetati kella seitsme paiku sõidukeisse. Oli külm, sõidukiaknad olid jäätunud ja vangidel polnud mingit võimalust selgusele jõuda, kuhu neid viiakse. Paistis, nagu oleks möödunud terve igavik, kui nad viimaks sõidukeist välja astusid Semjonovi platsile. Taheti üksteist tervitada ja mõningaid sõnu vahetada, kuid see keelati järsult. Alles siis, kui vangid olid rivistatud kaagile, võimaldus naabrile midagi sosinal öelda. Ja siin olevatki Dostojevski kõigest erakordsusest hoolimata saanud ära jutustada enda kõrval seisvale Mombelli'le selle teose sisu, mille ta oli kirjutanud kindluses.

Just siis, kui kahe vangide rivi vahel asetsev audiitor ette luges karme sõnu kohtu esialgsest otsusest, hakkas paistma päike. Samal ajal juhtis Durov Dostojevski tähelepanu vankrile, kus kinnikaetuna näisid koormas olevat puusärgid. Ei olnud enam mingit kahtlust: tõepoolest — surma!

Tähelepanu muutus järsku nõelteravaks ja iseendast tähtsusetudki üksikasjad lõikasid alatiseks mällu. Kui audiitor oli lõpetanud lugemise, fikseerisid Dostojevski meeled millegipärast üksikasjalise pildi sellest, kuidas audiitor noolikalt pani paberi kokku ja pistis selle külje-

tasku; samas jäädvustus väljavaade lähedal asetsevale Semjonovi rügemendi kirikule, mille kulutatud kuppel hiilgas silmipimestavalt heledas päikespaistes.

Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate, „jätke kõik lootus, teie, kes sisse astute“ — see Dante põrgu sissekäigu pealkiri sai äkki reaalseks elamuseks vastu kõiki seniseid ootusi.

Audiitori kaagilt lahkudes tõusis sinna preester, võttis soovijaid pihile — neid leidis ainult üks — ja laskis siis kõiki suudelda risti; seejärel seoti kolm esimest, nimelt Petraševski, Mombelli ja Grigorjev, postide külge, ohvitserid sõduritega asusid nende ette ja kõlas juba käsklus; jäi kamandada veel „tuld!“, kui keegi viipas rätikuga — märgiks, et otsuse teostamine tuleb jätta seisma.

Samal päeval kirjutas Dostojevski sündmusest veel mitte midagi aimavale vennale: „Täna, 22. detsembril, viidi meid Semjonovi platsile. Seal loeti meile ette surmaotsus, lasti suudelda risti, murti meie pea kohal katki mõõgad ja riietati suririietusse (valged särgid). Seejärel asetati kolm meist posti juurde surmaotsuse teostamiseks. Ma seisin kuuendana, välja kutsuti kolmekaup, järelikult tuli mul minna teises järjes ja elada jäi mitte rohkem kui minut. Vend, ma tuletasin meelde sind ja su perekonda; sel viimisel minutil sina, ainult sina üksi olid mu meeles, alles siin nägin, kuidas ma sind armastan, mu kallid vend! Ma olin jõudnud juba kaalustada Pleštšjevit ja Durovit, kes olid kõrval, ja jätta nad jumalaga. Viimaks põristati katkestamist, postide külge köidetud toodi tagasi ja meile loeti ette, et Tema Keiserlik Majesteet

kingib meile elu. Seejärel anti teada tõelised karistused.“

See veerand tundi surma ootamist oli Dostojevskile elamuseks, mille jälgi leiame korduvalt ta teostest. Aga kui raske oligi surmaotsuse kuulutamise ja mahalaskmise ettevalmistamise mõju, ei saavutanud kohus sellega siiski eesmärki, mida ta taotles. Mitte kahetsust ja hirmu, vaid viha ja kangust äratas see hoolimatu lavastus paljudes. „See asi“, kirjutas Dostojevski paarkümmend aastat hiljem, „mille pärast meid süüdi mõisteti, need mõtted, need mõisted, mis olid vallutanud me vaimu, ei paistnud meile mitte ainult kahetsust mitte-vajavana, vaid koguni millegi säärasena, mis meid puhastab, märterlusena, mille pärast meile paljugi andestatakse.“

Liiatigi ei olnud see kergemgi karistus, mis lõplikult määrati, selle aja oludes — vähemalt neile Peterburi intelligentidele, kes kuulusid Petraševski ringi — palju kergem surmast. Ja seepärast leiduski karistatute hulgas ka neid, kes elu kinkimise järel ise hakkasid võimalusi otsima kingitud elust vabanemiseks. Ka Dostojevski oleks eelistanud, nagu ta kirjutas vennale, istuda ennem 15 aastat üksikkongis kui minna neljaks aastaks Siberisse sunnitööle.

Vangide ärasaatmine Peterburist algas Petraševskiga, kes Minusinskisse teele asus otse Semjonovi platsilt. Ühe- ja kahekaupa päevas järgnesid talle teised.

Dostojevski lahkus Peterburist paar päeva pärast Petraševskit ühel hilisel õhtul. A. Miljukov, kellele ühes Mihhail Dostojevskiga avanes võimalus sunnitööle saadetavat jumalaga jätta, võis konstateerida imeteldavat meelekindlust kaheksa kuud kindluses istunud ja nelja-aasta-

sele sunnitööle silmi vaatavas lahkujas. „Me ootasime kaunis kaua...“, kirjutab Miljukov, „aga siis avanes uks, selle taga kolksatasid püssipärad, ja ohvitseri saatel astusid sisse F. M. Dostojevski ja S. F. Durov. Soojalt pigistasime üksteise kätt. Hoolimata kaheksakuusest vangistusest üksikkongides ei olnud nad peaaegu sugugi muutunud: seesama tõsine rahu ühe näol, seesama sõbralik naeratus teisel. Mõlemad olid juba riietatud vangide teekonna-riietusse — poolkasukaisse ja viltidesse. Kindluse ohvitseri aetus tagasihoidlikult toolile sissekäigu läheduses ja ei seganud meid sugugi. Feodor Mihhailovitš avaldas kõigepealt rõõmu, et vend ei kannatanud ühes teistega, ja päris sooja osavõtlikkusega teateid perekonna ja laste üle, tungides kõige tühisemaisse nende tervisesse ja tegevusse puutuvaisse pisiasjusse. Meie kohtamise kestel pööras ta mitmed korrad tagasi selle juurde. Küsimustele, kuidas oli olnud elu kindluses, vastasid Dostojevski ja Durov eriti soojalt komandanti mainides, kes alatiselt oli hoolitsenud nende eest ja püüdnud kergendada nende seisundit, kuidas aga vähegi võis. Kohtu valjuse või otsuse karmuse kohta ei avaldanud üks ega teine vähematki kaebust. Sunnitöölise elu väljavaade ei kohutanud neid...“

Kuni Tobolskini viidi Dostojevski sõidukis, sealt edasi kuni Omskini tuli minna aga jala. Sunnitöölise teekonna tavalisi raskusi suurendas omalt poolt külm talv ja teekonna lõpu poole oli vaevalt veel neid, kes ei kannatanud mõne haiguse käes. Ühtlasi muutus ka ametnikkude käitumine seda karmimaks ja jõhkramaks, mida kaugemale jõuti.

Aga mitmel puhul said vangid siiski kogeda

ka kaastunde-avaldusi ja see ühtlasi liigutas ja julgustas. Tobolskis paigutati Dostojevski ühes Durovi ja Jastržembskiga kitsasse, pimedasse, külma ning räpasesse edasisaate-vangla kambri. Kõik olid haiged ja rõhutud. Kuid siis saabus kongi ühe Jastržembskit tundva sandarmi-ohvitseri käsul küünal, tikud ja kuum tee; Dostojevski oli osanud läbiotsimisel päästa mõned sigarid. Meeleolu paranes kohe. Sealsamas Tobolskis saavutasid mõned, kakskümmend viis aastat tagasi niisamasuguse kannatustee läbi käinud dekabristide naised loa kohata Petraševski ringi kuulunud poliitilisi vange, lohutasid viimaseid ja annetasid neile igäühele Uue Testamendi, ainsa raamatu, mis oli lubatud sunnitöö-vanglas.

Oma elamusi sunnitööl on Dostojevski hiljem kirjeldanud teoses „Märkmed surnud majast“, kus ta iseennast kujutab mõisnikuseisusest sunnitöölise Aleksander Gorjantšikovina, kelle süütegu seisneb tapmises armukadeduse tõttu. Nagu selgub juba sellestki, esineb siin nagu Goethegi kõrvuti *Wahrheit und Dichtung*, mille täpsaid piire alati ei ole kerge määrata. Aga nimede ja isikukujutuse osalise luule kõrval sunnitöö-vangla argipäev oma kommete ja harjumustega on üldiselt siiski seesama, mida nägi Dostojevski isiklikult Omskis.

See üllatav reeglipäramus, mis, nagu nägime juba eespool, on omane vene iseloomule, kajastub täiel määral ka sunnitöö-vangla argielus. Ühelt poolt metsikult karm, kuid teiselt poolt Lääne-Euroopa liberaalseimategi maade seisukohast otse kujutlematult vaba on Dostojevski-aegse sunnitöö-vangla kombestik. Ühelt poolt ahelad, millest ei vabastata isegi sauna minnes, poole pea raseerimine, haisev väljaheidete-nõu eluruumis,

mustus ja putukad, ihunuhtlus, ülemus, kes peab end vangla keisriks ja jumalaks, jne. Kuid teiselt poolt omavahelised teatrietendused, suitsetamine, vodka ja mõned muud vanglaolude kohta täiesti kujutlematud lõbud, eratöö tegemine öösiti ja teenimine sellega, eraviisiline toidulisa muretsemine jne.

Dostojevski kujutus sunnitöö-vanglast enne sinnajõudmist oli nähtavasti seotud eeskätt kuul dustega sealse elu karmimast poolest ja seepärast oli ta päralt saades üllatatud ennem meeldivalt kui halvasti. „Mäletan selgesti“, kirjutab ta, „et selles elus esimesest sammust üllatas mind see, et ma tas ei leidnudki midagi eriti üllatavat, eba harilikku, või paremini öelda ootamatut... mulle näis, et sunnitööl on märksa kergem elada, kui ma teel kujutlesin...“

Töö seisnes alabastri põletamises ja purustamises, töökodades töötamises, talviti lumepuhastamises kroonuhoonete ümbert jne. Esimesel kolmel päeval pärast kohalejõudmist lasti Dostojevskit puhata, aga kui ta seejärel tööle asus, tundus see esialgu väga raskena ja seda mitte ülemuse, vaid seltsimeeste pärast. Kuhu Dostojevski ka käsi külge ei pannud, kus ta ka ei tahtnud aidata, igal pool öeldi, et ta ainult segab, ja aeti sõimuga minema. Sõimust ja pilkest hoolimata töötas ta agaralt ja pikapeale hakkas töö minema ja seltsimehedki leppima. Alabastri põletamine ja purustamine oli võrdlemisi kerge töö, töökojas oli raskem, kuid suure ratta ümberajamine seal tundus Dostojevskile see-eest eriti tervislikuna. Kõige meeldivam oli talle aga lumepuhastamine. Suvel töötati tihti ehitustöödel ja see oli kõige raskem. Telliskive kanti nööri,

mis lõikas valusasti õlgadesse. Aga harjuti ka sellega.

Osa ülemusest püüdis intelligentsemate van-
gide seisundit võimalust mööda kergendada, kuigi
see kaebuste tõttu oli hädaohtlik kergendajaile
enestele. Nii pandi Dostojevski kord vaikselt
tööle kantseleisse, aga ei kestnud kaua, kui kõr-
gem ülemus oli juba kaebuse saanud ja vali käsk
tuli teda endiste tööde juurde tagasi viia.

Mis algul Dostojevskit kõige rohkem vaevas,
see oli alatine paratamatu viibimine teiste silme
all. Tööl ei pääsenud vahtide valve alt, kodu tuli
pidevalt olla külje külje kõrval kaheksa seltsi-
mehega ja mitte kunagi ei saanud jääda täiesti
ükski.

Koosseis oli nii kirju, nagu see oli võimalik
üksnes määratu tsaaririigi rahvastepaabelis.
„Mõni on kantonistide hulgast“, registreerib
Dostojevski ise, „teine tšerkesside, kolmas lah-
kusuliste, neljas — õigeusku talupoeg, kes on jät-
nud perekonna, armsad lapsed kodumaale, viies
— juut, kuues — mustlane, seitsmes — kes-teab
kes, ja kõik nad pidid harjuma üksteisega, olgu
mis oli, pidid leppima üksteisega, sööma ühest
nõust, magama ühel naril.“

Peaaegu aasta aega kulus Dostojevskil sel-
leks, et sunnitöö-vanglas koduneda. Kaheksajast
seltsimehest hoolimata tundis ta end üksikuna.
Ja alles hiljem, kui ta endasse süvenedes mõn-
dagi oli ümber hinnanud, avanes tee seltsimees-
tele lähenemiseks ja alles siis selgus talle lõpliku
veendumusena, et „nende kannatajate hulgas lei-
dub märke kõige peenemast hingelisest arenemi-
sest... Arvad, et see on loom ja mitte inimene
... ja siis äkki tuleb juhuslikult silmapilk, millal
ta hing tahtmatus puhangus avaneb väljapoole,

ja te näete seal niisugust rikkust, tundeküllust, südant, niisugust heledat enda ja võõra kannatuse mõistmist, et teil otsekui avaneksid silmad ja esimesel silmapilgul ei tahaks koguni uskuda seda, mida te ise olete näinud ja kuulnud.“

Juba lapsepõlves oli Dostojevski omandanud kogemusi, mis andsid talle aimuse suurte hingeliste väärtuste olemasolust seal, kus muidu nähti ainult metslust ja toorust. „Vaestes inimestes“ viis kirjaniku ta intuitsioon nende väärtuste esimeste tegelikkude avastusteni. Ja nagu mäletavad kaasaeglased, on Dostojevskile Petraševski ringi koosolekuilgi olnud kõige südamelähedasem talupoegade vabastamise küsimus. Muidu tõepoolest kaunis lojaalne Dostojevski on selle küsimuse puhul ometi tuliseks läinud ja valmis olnud kasustama ka revolutsioonilist meetodit, kui muidu ei saa.

Ent kui suuri sümpaatiaid ta ei hellitanudki oma südames nn. alama rahva vastu, seisis ta ise kas kõrgemal või madalamal sellest rahvast, igal juhul aga väljaspool seda. Ta võis tunda end kuuluvat aadlisse, vahest ohvitserkonda, vahest intelligentsi, kuid ta ei tajunud orgaanilise sideme olemasolu rahvaga. Alles nüüd, olles vahenditus kokkupuutes rahvaga, hakkas ta märkama end lülitatud olevat rahvasse, koguni selle kõige alamasse kihti.

Aga kui Dostojevski seisukohast kaduski distants tema ja rahva vahel, ei sündinud see täiel määral mitte kunagi Dostojevski talupoja-seisusest sunnitöö-kaaslaste silmis. Aadliseisusest Dostojevskist võidi lugu pidada, teda võidi armastada, talle võidi kinkida isegi oma usaldus — see, mida kõige vähem oli vene aadli ja talupoegade vahel — kuid ta jäi talupojale ikkagi

„härraks“. Kui Dostojevski kord ühines toidu pärast streikijatega, siis kihutati ta minema, sest et ta söövat omast käest, ja kui Dostojevski tahtis siiski jääda lihtsalt seltsimehelikkusest, siis öeldi talle, et ta ei saavat neile olla seltsimeheks.

Nii ei leidnud Dostojevski rahvasse sulades ometi täielikku „vastuarmastust“ ja kui mingi asi tegi ta seisundi viimaseilgi sunnitöö-aastail traagiliseks, siis just kõnesolev nähtus. Välise olukorra üle ei ole tal tähtaja lõpu poole enam põhjust kaevata. Linnas teenivate sõjaväelaste hulgas leidus Dostojevski tuttavaid koolipingilt ja nende vahendusel võimaldus saada rohkem raha, kirjutada kodumaale ja isegi lugeda raamatuid. „Raske on aru anda“, loeme Dostojevski mälestustest, „sellest kummalisest ja ühtlasi erutavast muljest, mida tekitas minus esimene sunnitöö-vanglas loetud raamat... See oli ühe ajakirja number. Nagu oleks lennanud sõnumik teisest maailmast mu juurde...“

Talvel oli alanud Dostojevski sunnitöö ja talvel see ka lõppes. Eelviimasel päeval tegi ta ringi vanglaõues ja tuletas meelde, kuidas ta oli uidanud esimesel aastal õue piirava püstandtara taga ja arvestanud päevi, mis tal veel on olla sunnitööl. Järgmise päeva varahommikul, enne töö algust käis ta läbi kõik kasarmud, et kõigiga jumalaga jätta. Oli sõbralikke ja seltsimehelikke käepigistusi, oli sääraseid, millest tundus, et ta on muutunud neile jälle härraks, oli aga ka jäikust, külmust ja vaenulisigi pilke.

Tee tagasi ellu.

Sunnitöö tähtaja lõppemisel määrati Dostojevski reamehena Siberi seitsmendasse liinipataljoni ja märtsis 1854 algas ta teenistus Semipalatinskis. Et tal inseneriväe ohvitserina omal ajal ei tulnud tegemist teha riviõppusega, oli nüüdses teenistuses kõik peaaegu täiesti võõras ja seega väga raske. Kevadel ja veel suvelgi oli ta sel määral tegevuses, et vaevalt sai mahti magada, kuid see-eest oli ta jõudnud niikaugemale, et juba vilunud sõdurina võis osa võtta suvistest ülevaatustest.

Juba sunnitöö lõpul oli ta jalule seadnud sidemed oma venna Mihhailiga ja osavõtlikult kirjutasid nüüd ka teised omaksed, vennad Andrei ja Nikolai ja õed Vera ja Varvara. „Mitte keegi tervest me perekonnast ei ole unustanud mind!“ kirjutab ta liigutatuna Andreile. „Kõik viimseni on kirjutanud mulle, kõik viimseni võtavad otsekohevalt ja vennalikult osa mu saatusest, ja mulle, kes ma olen võõrdunud nägemast lahkust, vastutulelikkust, sugulustunnet, oli see kõik suureks õnneks.“ Aga peale esimesi osavõtu-avaldusi katkes kirjavahetus suurema osa omastega jällegi. Ainult Mihhailiga korrespondeeris Dostojevski enam-vähem pidevalt ka edaspidi, kuid suhetes temagagi muutub toon tunduvalt teisemaks. Tõsi küll, just sel ajal oli Mihhail Feodorile kõige suuremaks aineliseks toeks ja üksteise argipäeva-murede jagamises ei olnud nad mitte ainult vennad, vaid ka sõbrad, kuid see kontakt, mis avaldus koolipõlve-aegses ühises vaimustuses loetu vastu, võistu katsetamises ka

ise midagi luua, muljete ja veendumuste, pooldamiste ja eitamiste jagamises, see kontakt oli murenemas ja mureneski nüüd lõplikult. Mihhail Dostojevski oligi vahepeal päris põhjalikult muutunud. See romantik ning luuletaja, Schilleri ja Goethe tõlkija oli veel 1847. a. lasknud boheemlaslikku venda end libedale meelitada, oli lahkunud kindlast ametist, et ebakindla literaadikutsega leiba teenida, ja oli lasknud endale imponeerida isegi selle aja sotsialistlikke õpetusi. Petraševski asjast teistest kergemini pääsedes ja süütult kannatanuna koguni väikest toetust saades kainenesis Mihhail Dostojevski peagi. Osalt võib-olla oma praktilisest sakslannast abikaasa mõjul, osalt võib-olla ka omade, sel juhul isalt päritud praktiliste kalduvuste tõukel jättis ta muusadega arvatavasti suurema kahjutundeta jumalaga ja asutas tubakavabriku.

Kirjavahetus omastega, mis selleaegsete postiolude juures nõudis palju kannatust, oli Dostojevskile õieti ainsaks meelelahutuseks ta sõdurielu esimestel aegadel. Tutvusi ta esialgu ei otsinud ja ei tundnud nende järele vajadustki. Alles hiljem, kui ta sunnitööl puudunud üksindust juba viljand oli nautinud ja kirjavahetus omastega lõdvenema oli hakanud, kasvas ka tung tutvusi ja sõpru leida.

Just sel ajal, millal Dostojevski Semipalatsinskis teenis esimest aastat, määrati sinna oblastisse prokuröriks noor, paarikümne-aastane ametnik, parun Aleksander Wrangel. See näilikult külm ning tagasitõrjuv noormees oli tegelikult väga pehme ja vastuvõtliku südamega, oli õige haritud ja suutis üle olla eelarvamustest, mis valitsesid neis ringkondades, kust ta oli pärit. Dostojevskile oli ta kindlaks toeks nii hin-

geliselt kui ka aineliselt. Temale avaldas Dostojevski oma varjatumaid mõtteid ja elamusi ja kasustas ta abi oma intiimsuhete korraldamisel. Niisamuti kergenes just tänu Wrangelile Dostojevski olukord sõjaväes ja hiljemgi osutus selle sõbra vahetalitus tõhusaks toeks kõigi kodanikuõiguste jaluleseadmisel.

Samal ajal soetas Dostojevski veel teisegi ta elus otsustavat osa etendanud tutvuse. Aleksander Issajev ei olnud küll Semipalatiinskis niisuguseks isikuks, kes Wrangeli kombel kuski mõne mõjuva sõna oleks saanud öelda Dostojevski kasuks. Ta oli sel ajal ise väga raskes seisundis, oli kohata, oli haige, kannatas pealegi tahtejõuetu inimesena alkoholismi all ja vajab säärasena ise eestkostmist ja moraalselt tuge, et mitte hoopis põhja vajuda. Kuid Issajevi abikaasa Marja, neiupõlve nimega Konstant, noor, elav, tark ja haritud naine, kes paistis Siberi väikelinna primitiivses seltskonnas eriti silma, oskas raskest olukorrast hoolimata valmistada mõne hetke täis perekondlikku soojust ja emalikku armastust, mis naiselik-südamlikust kohtlemisest kaua ilma olnud Dostojevskit võis liigutada südame põhjani.

Tänutunne talle osutatud sooja kohtlemise eest ja kaastunne elust vintsutatud naise vastu muutusid Dostojevskil peagi sügavaks kiindumuseks, mis oli seda tugevam, et tal seni kogemused naistega puudusid. Peterburis elades ta oli olnud sel määral kirjanduslike ja poliitiliste ideede kütkes, oli olnud sel määral seotud oma kirjanikukuulsuse eest hoolitsemise ja rahaasjade korraldamisega, et üldse mahti ei leidnud naistele mõtlemiseks. Doktor Riesenkauf, keda üllatas noore Dostojevski juures suhete puudu-

mine naistega, leidis lähemal vaatlusel Dostojevskis mitte ainult ükskõiksust, vaid koguni vaenugi naiste vastu. Ka kirjades vennale ei ole Dostojevskil ses küsimuses peaaegu mitte midagi pihtida.

Kevadel 1855 sai Aleksander Issajev koha Kuznetskisse ja siirdus ühes perekonnaga Semipalatinskist sinna. Nähtavasti oli aga ta tervis juba sel määral vapustatud, et majandusliku seisundi paranemine ei suutnud enam aidata, ja augustis 1855 suri ta naist ühes väikese pojaga suurde ainelisse viletsusse jättes. Matused korraldati võõraste abiga ja võõraste abile toetudes pidi noor lesk kõigest üleelatust haigena katsuma kuidagi võimalikuks teha ka oma edaspidist elu.

Semipalatinskist lahkunud perekonnaga astus Dostojevski elavasse kirjavahetusse ja osutas sügavat osavõtlikkust perekonda tabanud uue löögi puhul. Ise teiste abi vajades ja vennalt ja tuttavailt alatasa laenates püüdis ta Marja Issajevit aineliseltki toetada. Eriti tõhus ei saanud Dostojevski abi aga muidugi mitte olla. Ja nähtavasti just seepärast asus Dostojevski nüüd haruldase energiaga tööle, et parandada kõigepealt oma seisukorda.

1856. aastal viibis Wrangel Peterburis ja selle aristokraatse ning mõjuka sõbra vahetlitsusel lootiski ta eestkostmist leida vahepeal troonile saanud Aleksander II juures. Krimmi sõja kangelane kindral Totleben, kel oma teenete tõttu oli mõju kojaringkondades, kelle vend kuulus Dostojevski noorpõlve-sõprade hulka ja kes ka ise tundis kirjanikku üsna hästi, oligi Wrangeli sobitusel nõus Dostojevski heaks vajalikke samme astuma. Peale selle aga laskis Dosto-

F. Dostojevski (paremal) a. 1858 Semipalatinskis.

jevski Siberist kroonimispidustustele sõitva kindralkuberneri kaudu veel käiku kroonimise puhuks kirjutatud patriootilise luuletise, et sellega valitsevais ringkonnis endast soodsat muljet tekitada, mida ta muide juba varemgi, nimelt 1854. a. algul, oli katsunud teha ühe teise, Krimmi sõja aineil kirjutatud värsisepitsusega.

Nõnda oma isikliku saatuse korraldamisega rakkes olles ei unustanud Dostojevski siiski ka Marja Issajevi eest hoolitsemast. Viimase seisund oli, tänu toetusele ta isalt, vahepeal küll mõnevõrra paranenud, kuid oli sellest hoolimata ikkagi veel raske küllalt. Ja niisamasuguse energiaga, nagu Dostojevski oli käsile võtnud oma isiklikud asjad, püüdis ta nüüd korraldada abitu lese elu, katsudes ühelt poolt muretseda Marja Issajevile kroonult abiraha ja teiselt poolt paigutada ta 8-aastane poeg kroonu kulul kuhugi kooli.

(Peale muu võis Dostojevski energia esiletungimisel nii tugevas ulatuses üheks põhjuseks olla ka umbes sel ajal tekkinud mõte Marja Issajeviga abielluda. Marja Issajev ei saanud küll Dostojevski armastusele vastata samaga, ta ei andnud ka otsest nõusolekut abiellumiseks, kuid arvatavasti ei hävitanud ta päriselt siiski ka neid lootusi, mida hellitas Dostojevski. Igatahes tabas Dostojevskit 1856. a. suvel väga raskelt teade Marja Issajevi suhetest ja kavatsusest abiellu astuda kooliõpetaja Vorgunoviga. Ometi jätkas ta sellest pettumusest hoolimata Marja Issajevi olude korraldamist, mis ta veendumuse järgi pidi olema seda enam tarvilik, et ka Vorgunovil polnud mingisugust varandust.)

Dostojevski enda pingutusel ja Wrangeli, Totlebeni ja teiste eestkostel oli tulemusi ja kirjaniku seisukord paranes 1856. a. jooksul tunduvalt. Juba aasta algul oli ta tõusnud allohvitseriks, nüüd järgnes sellele oktoobris ohvitseriks ülendamine ja suurema osa õiguste jaluleseadmine.

Oma edust teenistuse ja õiguste tagastamise alal julgustatuna püüdis Dostojevski sama aasta

sügisel uuesti võita endale Marja Issajevi poolehoidu, kelle vahekord Vorgunoviga õige pea oli katkenud. Selle eesmärgiga sõitis ta aasta lõpul Kuznetskisse ja saavutaski seekord kauaigatsetud jaa-sõna. „Oo, kui te teaksite, missugune on see naine!“ kirjutas ta tagasi jõudes vaimustusega Wrangelile. „Ta armastab mind. Ma tean seda päris kindlasti.“ Samas asus Dostojevski õhinal ette valmistama pulmi. See ei olnud kerge, sest Dostojevski nagu harilikult oli täiesti rahata. Alles hiljuti oli ta katset teinud laenu saada Wrangelilt, kuid sellel ei olnud sedapuhku võimalik talle midagi anda. Ka vend oli teatanud, et ta isegi on üsna halvas seisukorras. Viimaks otsustas Dostojevski pöörata Moskvas asuva tädimehhe Kumanini poole, kes varem mitmel korral oli olnud toeks Dostojevskite perekonnale, ühtlasi aga katset teha laenata kelleltki Semipalatinski-tuttavalt. Viimaselt õnnestuski lõpuks saada 600 rubla hõbedas vähemalt aastaks ajaks ja ootamisest juba kärsituks muutunud Dostojevski sõitis veebruaris 1857 Kuznetskisse, kust ta kaks-kolm nädalat hiljem tuli tagasi abielumehena.

Visalt taoteldud abielu ei toonud siiski õnne ja juba varsti pärast pulmi tuli ilmsiks, et oli sündinud parandamatu eksimus. Mis oli õieti Dostojevski abielu sobimatuse põhjuseks, see pole tänini täiesti selge. Võib ainult oletada, et Dostojevskit vahest nüüdki veel vaevas kiivus selle suhte pärast, mis naisel oli olnud pool aastat enne abielu, võib-olla seigus talle, et naine kunagi ei olnud armastanud teda nii sügava armastusega, nagu tema ise naist. Igal juhul algas abielu lagunemine õige pea pärast selle sõlmimist ja eriti 1859. aastast peale oli Marja

Dostojevski juba ilmsesti üleliigseks liikmeks perekonnas. Mehepoolsed sugulased ei olnud ta vastu mitte ainult külmad, vaid vaenulisedki ja Dostojevski sõbrad ei näinud teda nagu märkavatki. Dostojevskile endale oli haige naine — see põdes tiisikust — veel ainult paljukannatanud inimeseks, kelle vastu pidi olema kaastundlik. Viimase eluaasta veetis Marja Dostojevski millegipärast perekonnast täiesti lahus Vladimiris, kust ta mõni kuu enne surma 1864. a. viidi Moskvasse.)

Pärast ohvitseriastme saavutamist ja abiellumist rakendas Dostojevski kogu oma energia selleks, et saada luba tööde avaldamiseks trükis, pääseda erru ja omandada õigus Euroopa-Venemaale siirdumiseks, esialgu kas või kuhugi provintsi.

Vajadust erru pääseda põhjendas ta eriti oma haigusega, mis sunnitööl oli arenenud edasi ja hiljem Semipalatinskis võtnud seesuguse kuju, et ka seni ikka veel kahelnud haigele endale ei jäänud mingit kaksipidi-mõtlemist haiguse tõelise olemuse kohta. Kuznetskist pulmareisilt tagasi sõidul tabas teda üks tõvehoogudest Barnaulis ja juurdekutsutud arst andis selge ja ühtlasi väga tõsise otsuse, nagu kirjutas Dostojevski varsti pärast seda Wrangelile: „Mu tõvehoog laostas mind füüsiliselt ja moraalselt: arst ütles mulle, et mul on tõeline langetõbi, ja ennustas, et kui ma otsekohe ei võta tarvitusele vajalikke vahendeid, s. o. korralikku ravi, mis võib sündida ainult täielikus vabaduses, siis võivad tõvehood omandada kõige halvema iseloomu ja et ühe puhul neist ma võin lämbuda kõrikrambist, mis tabab mind peaaegu iga tõvehoo ajal.“

Dostojevski ainelise seisukorra juures oli

siiski tähtis kõigepealt tööde avaldamise loa saavutamine. Teenistuses olles ei olnud muidugi kirjutamistingimused kuigi ideaalsed, kuid tasapisi sai Dostojevski siiski üht-teist kavatseda ja osalt kirjutadagi. Juba sunnitööl oli ta, nagu näeme ühest ta kirjast Apollon Maikovile 1856. aasta algul, valmis mõelnud mingi pikema jutustise ja oli kavatsenud seda kirja panna esimesel võimalusel. Kui ta lõpuks sunnitöö-vanglast vabanes, oli kavatsetud teose kangelane saanud nii südamelähedaseks, et Dostojevski veelgi ei raatsinud mahakirjutamisele asuda. Siis aga vallutas Marja Issajevi kaunis kuju Dostojevski tundlikud meeled, ja palju keskendumist nõudev kavatsus jäi esialgu pooleli. Kuid täiesti tööta ei olnud Dostojevski ka sel ajal. Tõsisemaid ning ulatuslikumaid ülesandeid kõrvale jättes kirjutas ta mõningaid lühemaid asju, tegi märkmeid suuremate tööde jaoks ja skitseeris niisuguseid pikemaidki teoseid, mida ta ise ei võtnud väga tõsiselt. Kahest ses ajajärgus valminud patriootilisest luuletisest oli juba juttu ülalpool ja sessamas kirjas Maikovile, milles ta teatas sunnitööl mõttes valminud teosest, leidub veel andmeid sunnitöö-muljete kirjapanekust ja ühe komöödia skitseerimisest, millest töö jooksul siiski hakkas arenema humoristlik romaan. Mingist romaanist on kõnet ka Wrangelile 1856. a. kirjutatud kirjades.

Nende kavatsetavate ja pooleliolevate tööde kõrval oli aga Dostojevskil endisest ajast veel valmistöödki Peterburi kindlusvanglas kirjutatud „Väikese kangelase“ näol. Kuid millegipärast paistis talle, et ilukirjanduslikke töid üldiselt ei võeta kuigi tõsiselt ja et ta tagasitulek kirjandusse avaldaks palju sügavamalt muljet, kui

see sünniks mõne artikliga. Seepärast asuski ta 1856. a. hoolega kirjutama artiklit Venemaast. Aga et selle iseloom patriootilisest põhitoonist hoolimata kujunes liiga pamfletlikuks, siis oli talle eneselegi pikemata selge, et sedalaadi kirjutisega avaldamisluba hankima minna on rohkem kui riskantne. Esimesest äpardusest end mitte kohutada lastes asus ta otsekohe teise artikli kallale, millele kavatses anda pealkirjaks: „Kirjad kunstist“, kuid nähtavasti ei saanud sellestki asja.

Ja nõnda siis juhtuski lõpuks, et Dostojevski 1857. a., millal talle jälle avanes võimalus töid trükis avaldada, oma kirjandusliku taastuleku pidi sisse juhatama uue töö asemel kaheksa aastat käsikirjas seisnud „Väikese kangelasega“. „Väike kangelane“, see „lastejutt“ — nagu nimetas teda Dostojevski ise —, ilmus Krajevski „Otetšestvennõja Zapiski“ augustinumbris 1857 ja vastu ootusi ei valmistanud kaua aega trükivõimalusi igatsenud autorile kuigi suurt rõõmu. Esiteks oli jutustis trükki toimetatud autori teadmata ja liiatigi esialgsel, autorit ennast mitte rahuldaval kujul. Juba ammu oli ta kavatsenud „Väikest kangelast“ ümber töötada, kõigepealt välja heita ta enda arvates täiesti ebaõnnestunud alguse, nüüd aga leidis ta end ootamatult sündinud fakti ees. Teiseks pidas Krajevski teose honorarist kinni omal ajal Dostojevskile antud avansid, milleks tal viimase arvates ei olnud mingit juriidilist ega inimlikku alust. Pealegi olevat Krajevski avansisumma suuruse arvestamisel eksinud 150 rublaga Dostojevski kahjuks. Honorariküsimuse niisugune lahendamine oli Dostojevskile seda valusam, et ta just sel ajal kõvasti hellitas lootusi luba saada Euroopa-Vene-

maale siirdumiseks ja selle võimaluse puhuks juba oli hakanud hankima rahagi.

„Väike kangelane“ on liigutavalt ilus jutustis 11-aastasest poisist, kes kõigest oma lapselikkusest hoolimata osutab otse imekspandavat füüsilist ja hingelist vahvust, kaunist diskreetust ja ohvrimeelt. Päris haruldaseks kontrastiks on aga selle teose hingeline õilsus sellele vanglasüngusele, milles „Väike kangelane“ sündis.

Krajevskiga ebameeldivuste otsa komistades otsis Dostojevski oma uute tööde jaoks kohe teisi avaldamisvõimalusi. Kõigepealt astus ta ühendusse M. Katkoviga, kes 1856. a. Moskvas oli asutanud mõõdukalt liberaalse ajakirja „Russki Vestnik“ (Vene Teataja). Dostojevski lubas kirjutada veel 1858. a. ulatusliku jutustise ja palus kohe avansiks 500 rubla. Venna sobitusel lõi ta samal ajal suhted ka G. Kušelev-Bezborodko, suure metseeni, kuid väikese kirjanikuga, kes parajasti oli asutamas ajakirja „Russkoje Slovo“ (Vene Sõna). Need suhted olid Dostojevskile seda tähtsamad, et ta laenamistvõimalusi sõprade ja sugulaste juures kasustades oli jõudnud piirini, millest kaugemale minna enam ei saanud. Suurim avitaja vend Mihhail oli pealegi ka ise sattunud raskustesse, sest algul väga hästi töötanud paberrossivabrikuga läks asi allamäge ja just 1858. a. algul oli ta kannatanud kahju võrdlemisi suure summa ulatuses. See pärast olidki nii Katkovilt kui ka Kušelevilt saadud avansid eriti teretulnud.

Errumineku-palve andis Dostojevski sisse 1858. a. algul, kuid küsimuse lahendamine viibis ja viibis, saadud avansid kulusid ja muudki ettevalmistused luhtusid. 1858. a. suvel oli ta jäl-

legi täiesti rahata ja töödest polnud midagi päriselt valmis. Pleštšejevilt, oma saatuskaaslaselt Petraševski asjas, kellega ta sel ajal oli üsna elavas kirjavahetuses, lootis ta laenata 1000 rubla, kui see kätte pidi saama mingi pärandi, kuid needki lootused ei täitunud niipea. Katkovile ei olnud võimalik midagi saata ja ei olnud siis ka väljavaateid temalt midagi saada.

Ses olukorras jättis Dostojevski Katkovi jaoks mõeldud töö esialgu pooleli ja asus suure kiiruga kirjutama jutustist Kušelevi „Russkoje Slovole“. „Onukese unenägu“ on anekdootlik, kunstlikult konstrueeritud pilt provintsielust ja ilmus Kušelevi ajakirja märtsinumbris 1859. Honorar selle jutustise eest oli kätte saadud juba aasta tagasi, kuid Dostojevski püüdis seoses teose ilmumisega siiski saada Kušelevilt ka raha, mis viimase vastutuleku tõttu õnnestuski ja pealegi väga soodsail tingimustel. Kušelev andis Dostojevskile 1000 rubla pikaajalise laenuna, ilma kindlate kohustusteta raha tagasimaksmise või käsikirjade loovutamise suhtes.

Selle summa sai Dostojevski Kušelevilt kätte kevadel 1859 ja samal ajal oli jõudnud lõpuks pärale ka otsus erruarvamise kohta ja luba Euroopa-Venemaale, Tveri linna elama asumiseks. Nii oli ta end rahaliselt kohendada saanud just kõige parajamal ajal. Paljude aukude tõttu pudenes aga siiski peaaegu pool sellest 1000-st rublast Dostojevski näppude vahelt ja ta pidi ööd läbi töötama ikka veel pooleli oleva Katkovile määratud teose kallal, et selle arvel pisutki lisa saada. Mais 1859 hakkas töö viimaks lähemana lõpule, umbes kolmveerand käsikirja oli ta juba ära saatnud Katkovile ja lõpposa pidi sellele järgnema juunis. Ja nagu oli juhtunud

varemgi peaaegu iga teose valmimisel, kannatas Dostojevski nüüdki teraval kujul mingi kindlustuse all, milles vaheldus suurustuseni küündiv iseteadvus meeleheitliku kahtlemisega teose väärtuses ja hirmuga kriitika ja publiku otsuse ees. „Sellel romaanil“, kirjutas ta vennale, „on muidugi suurimaid puudusi ja peaasjalikult on ta vahest liiga venitatud, kuid milles ma olen kindel kui aksioomis, on see, et tal on samal ajal ka suuri voorusi ja et ta on mu parim töö. Ma kirjutasin teda kaks aastat (katkestamisega keskel „Onukese unenäo“ puhul). Algas ja keskosa on viimisteldud, lõpp on kirjutatud rutates. Kuid ma olen siia pannud oma hinge, oma liha ja vere. Ma ei taha mitte kinnitada, et ma siin oleksin öelnud kõik, mis mul on öelda, see oleks tühi jutt. On veel küllalt, millest kirjutada. Pealegi on romaanis vähe südamlikku (s. o. kirglikku elementi, nagu näit. „Aadlipesas“), — kuid tas on kaks monumentaalset tüüpi, mida on loodud ja kirja pandud tervelt viis aastat, mis on (minu arust) laitmatult läbi töötatud, mis on täiesti venepärased ja mida seni vene kirjanduses on puudulikult käsitletud. Ma ei tea, kas hindab seda kõike Katkov, aga kui publik peaks külmalt vastu võtma mu romaani, siis, pean tunnistama, langen ma võib-olla meeleheitesse.“

Nende meeleolude järel pidi Dostojevskit sügisel 1859 väga raskesti tabama teade sellest, et Katkovi „Russki Vestnik“ ei saa „Stepantšikovo kirikuküla ja selle elanikke“ — nii oli nimetanud kirjanik oma teose — tarvitada. Esialgse kokkuleppe järgi Dostojevski oli jätnud honorari suuruse lahtiseks, käsikirja ära saates oli ta aga nõudnud 100 rubla trükipoognalt.

Nüüd tagasilükatuna lohutaski ta end sellega, et „Russki Vestnik“ pidas honorarimäära liiga kõrgeks, missugust arvamust omalt poolt lohutavalt kinnitas ka asja kohta lähemaid andmeid hankinud Pleštšejev. Ent ometi teadis Dostojevski väga hästi, et sama „Russki Vestnik“ ei arvanud paljuks maksta Turgenevile umbes 400 rubla trükipoognalt, ja niisamuti ei olnud talle seegi saladuseks, et Katkov oli hinnanud eriti lõppu nõrgaks ja pidanud teost üldse väga venitatuks.

Aga Dostojevski ei olnud veel suutnud esimesest pettumusest toibuda, kui järgnes juba teine, sest ka Nekrassov keeldus „Stepantšikovo kirikuküla“ kasustamast „Sovremennikus“. Tuli tahestahmata unustada honorarisekeldus Krajevskiga ja jälle pöörata tema „Otetšestvennõja Zapiski“ poole. Ja seal siis saigi lõpuks Dostojevski jutustis 1859. a. veerul ilmuda.

Peaegu kümme aastat oli Dostojevski sunitud olnud võtma elu suhtes vaatleja asendi ja ta oli selle aja jooksul õppinud nägema, et inimese hingeelu ei liigu mitte sirgjooneliselt looduse poolt antud ja kasvatajate poolt kujundatud alustel, et inimene tihti ei jää iseendaks, vaid on kas parem või halvem iseendast. Ta oli kogunud, et ka kõige tugevam psühholoogiline vaist, kui ta järgneb ainult karakteri kujunemise sisemistele tõukejõududele ja ei arvesta tuhandeid vähemaid või suuremaid sirgjoonest kõrvale kallutavaid väliseid tegureid, jõuab paratamatult elavast elust kuhugi väljapoole. Vastavalt neile kogemustele loobuski kirjanik Semipalatsinskis kirjutatud teis endisest sirgjoonelisest psühholoogiast ja seadis oma tegelaste teod ja elamused sisemiste tõukejõudude kõrval sõltu-

vusse ka väliste olustikuliste tingimustega. Ja sellest seisukohast märgivad „Onukese unenägu“ ja „Stepantšikovo kirikuküla“ Dostojevski jõudmist uude küpsemasse loomingujärku, olgu nende teoste puhtkunstiline kaal kui väike tahes.

Kuigi Dostojevski oma Euroopa-Venemaale siirdumist oli ette valmistanud tervelt poolteist aastat, ei olnud ta kaugeltki tulekuvalmis, kui errumineku-luba kätte jõudis. Alles juulis 1859 oli ta niikaugel, et Semipalatinskist teele võis asuda Tveri.

Ent kui Dostojevski omal ajal oli valmis leppima kas või mõne Siberi linnakesega, peaasi, et aga sõjaväest pääseks, ei olnud ta nüüd rahul isegi Moskva lähedal oleva Tveriga. „Nüüd olen ma kinni Tveris“, kirjutab ta Wrangelile, „ja see on hullem kui Semipalatinsk. Kuigi Semipalatinsk viimasel ajal oli päriselt muutunud (ei olnud jäänud ei ühtki sümpaatset isikut, ei ühtki heledamat mälestust), — Tver on tuhat korda jälgim. Sünge, külm, kivimajad, mitte mingit liikumist, mitte mingeid huvisid — isegi korralikku raamatukogu ei ole. Tõeline vangla! Kavatsen nii ruttu kui võimalik siit lahkuda.“

Ja viimase kavatsuse teostamiseks asuski Dostojevski kõigi oma vanemate ja värskemate sidemete kasustamisele. Tveri kuberneriga krahv Baranovi kaudu saatis ta omapärast südamlikkust taotleva, ametlikkust vältiva, kuid siiski väga alandliku kirja otse keisrile, milles palus selleks, et ta paremini võiks ravida Siberis saadud haigust ja tervena kasulik olla perekonnale ja võib-olla ka isamaale, luba Peterburi asumiseks. Ühtlasi ei unustanud ta ka oma võõraspoega ja palus sedagi kõige armulikuma käsuga paigutada kuhugi Peterburi gümnaasiumi. Tei-

selt poolt pööras ta aga nüüdki Wrangeli kaudu kindral Totlebeni poole ja pani asja liikuma ka seda teed.

Kõik lahenes sedapuhku võrdlemisi kiiresti ning soodsalt, ja 1859. a. lõpul, peaaegu kümneaastase äraoleku järel, oli Dostojevski jälle Peterburis.

VI.

Taas Peterburis.

„Kord hommikul vara“, tuletab meelde A. Miljukov, „tuli Mihhail Mihhailovitš minu juurde rõõmsa sõnumiga, et ta vennale on lubatud elada Peterburis ja et see peab saabuma veel samal päeval. Me ruttasime Nikolai raudteejaama ja seal võisin viimaks kaelustada meie pagulast pärast peaaegu kümneaastast lahusolekut. Õhtu saatsime mööda ühiselt. Feodor Mihhailovitš, nagu mulle näis, ei olnud väliselt muutunud: ta paistis olevat isegi nagu tervem endisest ja ei olnud kaotanud midagi oma hari-likust energiast. Ei mäleta, kes me ühiseist tuttavaist viibis sel õhtul, kuid mulle on jäänud mällu, et sel esimesel kohtamisel me vahetasime ainult uudiseid ja muljeid ja tuletasime meelde endisi aegu ja ühiseid sõpru. Pärast seda nägime üksteist peaaegu iga nädal.“

Ometi ei maksa end petta arvamusel, et Dostojevski pärast rohket vaeva ja sekeldusi nõudnud kõigi õiguste jaluleseadmist Peterburi jõudes oleks jäänud rahule ja tundnud end õnnelikuna. Ei möödu palju aega, kui talle Peterburi

oma niiskuse ja külmusega on niisama vastik, nagu oli olnud Tver. Kuid haiglase meeoleolu-inimesena järskude tujulanguste vastu kaitsetu Dostojevski ei võinud Peterburis kaevata vähemalt huviküllase seltskonna puudumise üle, selle vaimse indiferentsuse üle, mis teda oli vaevanud Siberis ja Tveris. Ta hindas vaimset ärksust ja teotsemisindu isegi siis, kui selle taga esialgu ei olnudki midagi muud peale pinnalise ja rohelise. Sellega seletubki Dostojevski soe osavõtlikkus üpris abitutegei algajate vastu. Nii kirjutab ta mais 1860 ühes kirjas noorest Krestovskist: „Ma armastan teda väga. Ta on kirjutanud ühe luuletise ja luges meile selle uhkusega ette. Et meie keskel on kombeks kõnelda tõtt, siis ütlesime talle, et see luuletis on õudne pahn. Ja mis sündis? Ta ei olnud vähimalgi määral haavunud. Armas, õilis poiss! Ta meeldib mulle niivõrd (ikka rohkem ja rohkem), et ma kavatsen kunagi mõnel olengul juua temaga sinasõprust.“

Kokku puutus Dostojevski Peterburi kirjannikkude ja literaatidega peamiselt neil teisi-päeva-õhtuil, mida korraldas enda pool A. Miljukov. Kitsas, kuid seda intiimsemas ringis oli Dostojevski teiste siia kuuluvate kirjanduseharrastajate A. Maikovi, V. Krestovski, D. Minajevi, N. Strahhovi ja teiste imetlus- ning austusobjektiks, kuigi ta tahtlikult ei püüdnud etendada mingit silmapaistvat osa seltskonnas. Käratsevale oma arvamuse avaldamisele ja oma arvamuse pealesurumisele igas küsimuses eelistas ta vaikselt, vahel isegi sosinal vestelda kõrvalistujaga. Ent kui mingi küsimus haaras teda tõsisemalt, siis võis ta järsult häält kõrgendada ja mõjuvalt sekka lüüa.

Kui ta parajasti ei kannatanud järjekordse melanhooliahoo all, oli ta kaunis lõbus ja omas — nagu mäletab N. Strahhov — veel väga palju seda pehmust, mis hiljem üleelatud raskuste mõjul järjest rohkem ja rohkem läks kaotsi. „Ta välimust mäletan ma väga elavalt“, kirjutab Strahhov oma memuaarides, „ta laskis siis kasvada ainult vurrud ja tal oli hoolimata tohutust otsmikust ja kaunitest silmadest täielikult soldati väljanägemine, s. o. lihtrahvale iseloomulikud näojooned.“

Nagu nägime eespool, mõlkus juba Siberis Dostojevski meeles mingi väga tõsise ja suure romaani kava, mille realiseerimiseks vajalikkude eeltingimuste soetamisega ta oli tegelnud isegi paljude sekeldustega küllastatud 1859. aastal. Otse ideaalsed ei olnud töötõingimused ainelistes raskustes ikka edasi rabeleval Dostojevskil ka Peterburis mitte, kuid ta asus nüüd siiski tööle ja mais 1860 kirjutas kellelegi tuttavale, et ta olevat oma romaani pärast päris palavikus, ta kavatsuse teostamisest rippuvat kogu ta kirjan- duslik karjäär ja seepärast tahtvat ta töö teha nii hästi, kui vähegi saab; kolm kuud tulevat tal nüüd päevad ja ööd istuda laua taga. Peale selle oli tal aastavahetusel 1859/60 jälle üles kerkinud mõte kirja panna muljed sunnitöölt ja samal ajal oli ta veel tegevuses oma seniste tööde kogumise, parandamise ja väljaandmise kavat- sustega. Nüüd aga oli tärgranud veel üks hoopis uus idee. See oli plaan oma ajakirja välja andma hakata, millega vennad Dostojevskid innuga tegelesid 1860. a. kevadel ja suvel. Oma ajakiri pidi päästma mitte ainult paljudest tüü- tavaist sekeldustest toimetajate ja väljaandja- tega, vaid pidi tooma ka kuulsust ja rikkust.

Septembris 1860 jõutigi niikaugemale, et võidi välja kuulutada uue kirjandusliku ja poliitilise kuukirja „Vremja“ (Aeg) ilmumine jaanuarist 1861 alates. Loaküsimus osutus ammu lahendatuks, sest Mihhail Dostojevski juba 1858. a. ajalehte asutada kavatsedes oli hankinud seks vastava loa ja seda luba oli nüüd võimalik kasutada ka ajakirja jaoks.)

„Me elame kõrgeimal määral tähelepandaval ning kriitilisel ajajärgul“, märgiti „Vremja“ proklamatsioonis, mille autoriks on kahtlemata F. Dostojevski. Olevat sündimas määratu suur murrang, mida võivat võrrelda ainult Peeter I reformidega. „See murrang seisneb“, on kirjutatud edasi, „kultuuri ja selle esindajate kokkukulamises rahva olemusega ja kogu suure vene rahva osavõtmises kõigist jooksva elu nähtustest, selle rahva osavõtmises, kes on kõrvale põiganud Peetri reformist 170 aastat tagasi ja sestsaadik eraldatult elanud oma erilist ning iseseisvat elu.“ Ja veel edasi: „Peetri reform, mis on kestnud kuni meie ajani, on jõudnud lõpuks viimaste võimalikkude piirideni. Edasi minna on võimatu, ja ei olegi enam kuhu: ei ole enam teed; see on terveni läbi käidud. Kõik, kes järgnesid Peetrile, õppisid tundma Euroopat, võtsid omaks euroopalise elu ja muutusid eurooplasteks. Kunagi laitsime me ise end võimetuse pärast eurooplased olla. Nüüd mõtleme teisiti. Me teame nüüd, et me ei saa olla eurooplased, et me ei ole võimelised suruma end lääne eluvormidesse, mis on kujunenud ja kujundatud meile võõraist ja vastakaist Euroopa enda rahvuslikest omapärasustest, — just nii nagu me ei saaks kanda võõraid riideid, mis pole tehtud meie mõõdu järgi. Oleme lõpuks veendunud, et ka

meie oleme kõrgeimal määral omapärane eri rahvus ja et me ülesanne on — luua endile uus eluvorm, mis on meie oma, mis on kodune, mis on võetud meie mullast, mis on võetud rahva vaimust ja olemusest.“ Aga kui Peetri reformidega alanud liikumine on jõudnudki ummikusse, siis ei ole see liikumine iseendast Dostojevski arvates ometigi olnud asjatu. „Me ei ütle end lahti oma minevikust“, tähendatakse proklamatsioonis, „me tunnustame ka selle mõistlikkust. Me tunnustame, et reform on avardanud me silma ringi, et selle kaudu oleme andnud mõtte oma tulevasele tähendusele kõigi rahvaste suures peres. — Me teame, et me nüüd end enam ei saa hiina müüridega eraldada inimkonnast. Me aimame, aimame hardusega, et me tulevase tegevuse iseloom peab olema kõrgeimal määral üldinimlik, et vene mõte võib-olla saab kõigi nende mõtete sünteesiks, mida arendab Euroopa oma eri rahvustes nii suure visaduse ja mehisusega, et võib-olla kõik vaenuline neis ideedes leiab lepituse ja edaspidise arenguvõimaluse vene rahvapärasuses.“ Ja lõpuks veel: „Me räägime tsivilisatsiooni ja rahvapärasuse lepitamisest. Me tunneme, et mõlemad pooled peavad lõpuks aru saama teineteisest, peavad lahendama kõik valestimõistmised, mida on kogunenud nende vahele nii uskumatu hulk, ja asuma siis ühiste jõududega leplikult ja hästikorraldatult uuele laiale ning kuulsusrikkale teele. Ühinemine ükskõik mis hinna eest, ühinemine kõigist kaotustest hoolimata — see on meie peamine mõte, see on meie deviis.“

„Vremja“ proklamatsiooni optimistlik ja osalt sõjakaski toon saab mõistetavaks, kui arvestada neid meeolusid, mis valitsesid vene

seltskonnas 50. aastate lõpul ja 60. aastate algul. Krimmi sõja tagajärjel oli Aleksander II sunnitud olnud asuma — olgugi vastumeelselt — reformide teele. Tsensuurisurve nõrgenes järjest ja need mõtted ja meeleolud, mis vaikivas olekus pinna all olid arenenud ja küpsenud, pääsesid nüüd avalikkuse ette. Raamatuid ilmus haruldaselt palju ja ajakirjade hulk kasvas kiiresti. Isegi kõige julgemate unistuste teostamine ei paistnud mägede taga olevat. Lehel keerati küll varstigi teine külg, igasuguseile kergendustele ja uuendustele järgnes uus surveaeg, kuid „Vremja“ asutamisel ei võidud seda veel aimata.

1860. ja 1861. a. paiku valitsevais poliitilistes oludes võis tõepoolest usutavana paista, et elu võtab hoopis uue suuna ja uue kuju. Aga nende takistuste kõrval, mida võis karta valitsuse poolt veeretatavat vaimse uuendamise teele, tuli arvestada veel seltskonnas kujunenud suundi ja erakondi. Ja just viimases suhtes oli kümme aastat vaimsest elust eemal viibinud Dostojevskil pilk riivanud ainult pinda ja jätnud palju olulist arvestamata. Dostojevski oli lähtunud eeldusest, et läänlus ja slavofiilsus on ummikus või ummikusse jõudmas, et parajasti valitseb interregnum ja mingi uus idee võib astuda vastu panuta tühjale kohale. Näilikult oligi see nii. Kogu kirjandus paistis ühiselt väljas olevat liberaalsete üldeesmärkide taotlemisel, ilma et mingid konkreetset ning teravamalt omapäraseid ideed ühisrinnet oleksid lõhestanud. Tegelikult oli aga vaimuinimeste leplikkus üksteisega tingitud ainult kaasaegse tsensuurisurvega kasvatatud solidaarsustundest, kuna sügavamal pinna all eri suundade vastuolud püsisid endi-

selt. Ja seal sügaval põhjas jätkus võitlus ka läänluse ja slavofiilsuse vahel.

Oma ideega läänluse ja slavofiilsuse sünteesist võitis Dostojevski eriti nooremate kirjanikude keskel algul rohkesti poolehoidjaid, keda nende nõude järgi, et tarvis on toetuda kodumullale, hüüti mullaläheduslasteks (potšvenniki). Kuid läänlust ja slavofiilsust lõplikult likvideerida ei suutnud mullaläheduslus siiski mitte, vaid sulas ise peagi slavofiilsusse, kust muide oli võrsunudki rida mullalähedusluse poolehoidjaid, nende hulgas ka selle suuna tähtsaim teoreetik, arvustaja A. Grigorjev.

(Toimetamistöole asus Dostojevski õhinaga. Kohe esimesest numbrist peale ilmus „Vremjas“ romaan „Alandatud ja solvatud“. Peale selle aga algas samas ta artiklitesari vene kirjandusest, milles ta tõenäoliselt kasustas ka omal ajal Semipalatinskis kirjutatud „Kirju kunstist“. Aga veel sellegagi ei piirdu Dostojevski kaastöö „Vremja“ esimesele numbrile. Nimelt pidi följetoni eest selle jaoks hoolitsema D. Minajev, ent kui saabus käsikiri, leidis Dostojevski selle nõrga olevat ja pidi kiiruga ise tekkinud lünga täitma. Materjali hankimise, käsikirjade läbi vaatamise ja mitmesuguse muu toimetustöö eest tuli niikuinii hoolt kanda, kuna vend Mihhail võttis endale peamiselt ainult ärilise külje korraldamise.)

Töötas Dostojevski peaaegu järjekindlalt öösiti. „Kella üheteistkümne paiku“, nagu mäletab Strahhov, „kui kogu maja asus magamaminekule, jäi ta samovari valmis panna lastes üksi ja kirjutas viie või kuueni hommikul, mitte väga kanget ning peaaegu külma teed juues. Üles tuli tõusta kell kaks, isegi kell kolm lõuna ajal,

ja päev möödus külalisi vastu võttes, jalutades ja tuttavaid külastades.“

Öösiti töötamine pidi olema juba omaette küllalt pingutav, kuid eriti kurnavaks muutus Dostojevskile töö seetõttu, et ta meeles mõlkuvat kava järjest täiendades ja parandades mahakirjutamisega püüdis viivitada viimase võimaluseni ja lõpuks kiirustades töötas rohkem, kui lubas ta tervis.

Säärase töötamisviisi juures ei pidanud Dostojevski kuigi kaua vastu sellele töökoormale, mis langes talle „Vremjat“ toimetades. Juba kolme kuu pärast tabas teda erakordselt tugev tõvehoog ja kolm päeva lamas ta peaaegu meelemärkusetä.

* Harilikult oli tal tõvehoogusid umbes kord kuus, tööst vabamal ajal ja ka muidu heades tingimustes juhtus vahel, et möödus isegi kolm-neli kuud ilma haigushooga ja et needki, mis esinesid, olid kerged. Kuid mõnikord tabas teda haigus ka paar korda nädalas. Üht harilikku tugevusega tõvejuhtu nägi umbes 1863. a. paiku N. Strahhov ja kirjeldab seda oma memuaarides järgmiselt: „Hilja õhtul, pärast kella kümnet, astus ta minu poole sisse ja me hakkasime väga elavalt vestlema. Ma ei suuda meelde tuletada kõneainet, kuid tean, et see oli väga tähtis ja abstraktne küsimus. Feodor Mihhailovitš vaimustus ja hakkas käima mööda tuba, kuna mina istusin laua juures. Ta kõneles millestki ülevast ning rõõmsast; ja kui ma ta mõtet toetasin mingi märkusega, pööras ta äraseletatud näoga — millest paistis, et ta vaimustus on jõudnud tipule — minu poole. Ta seisatas hetke, nagu otsiks ta sõnu oma mõtte väljendamiseks, ja avas juba suu. Ma vaatasin temale pingutatud tähele-

panuga, arvates, et ta ütleb midagi ebaharilikku, et ma kuulen mingit ilmutust. Äkki tuli ta avatud suust imelik, pikk ning mõttetu hääletsus, ja ta vajus keset tuba meelemärkuseta põrandale. — Hoog ei olnud seekord mitte tugev. Krampide tagajärjel sirgus ainult keha välja ja suunurkadesse ilmus vahtu. Poole tunni pärast toibus ta ja ma saatsin ta jalgsi koju, mis ei olnud kuigi kaugel.“

Nagu on jutustanud ka Dostojevski ise, olid tal alati enne tõvehoogu mõned hetked ülevat meeleolu. Kuid pärast hoogu oli ta enesetunne seda halvem. Mälu nõrgenes, niidid sise- ja välismaailma vahel kippusid katkema ja ta kannatas kujutluse all, nagu oleks ta roimar, kelle südamel lasub mingi õudne kuritegu ja keda varitseb ta saatus. Füüsilised kannatused olid sellega võrreldes hoopis väikesed: mitte just eriti vaevavalt valutasi lihased krampide tõttu, vahel piinas vere tulv pähe, mõnikord juhtus ka vähemaid vigastusi kukkumisel.

Dostojevskit tabanud haiguse pärast võis „Vremja“ aprillinumbris 1861 ilmuda ta romaanist ainult 18 lehekülge hariliku 5—6 trükipoogna asemel. Ja edaspidigi on Dostojevski enda tööd näha mõnevõrra sõredamalt kui ajakirja esimestes numbrites. Aga suur töökoorem ei hävitanud mitte ainult Dostojevski tervist, vaid rikkus ka töö kvaliteeti. See oli romaani „Alandatud ja solvatud“ puhul nii silmatorkav, et mõned Dostojevski talendi austajad hakkasid süüdistama isegi Mihhail Dostojevskit oma venna ekspluateerimises, tema nagu „posthobuse äraajamises“. Neile süüdistustele vastas Dostojevski ajakirjas „Epohha“ 1864: „Kui ma kirjutasin vestelise romaani (mida täiel määral tun-

nustan), siis olen selles süüdi mina ja ainult mina üksi. Nõnda kirjutasin ma kogu oma elu, nõnda kirjutasin ma kõik, mis ma olen avaldanud, välja arvatud jutustis „Vaesed inimesed“ ja mõned peatükid „Märkmeist surnud majast“. Väga tihti on juhtunud mu kirjandusliku tegevuse kestel, et romaani või jutustise peatüki algus oli juba trükikojas ladumisel, kuid lõppistus alles mu peas, kuid pidi tingimata maha kirjutatama homseks. Harjunud nii töötama, talitasin ma täpsalt nii ka „Alandatute ja solvatutega“, aga sel korral ei mitte kellegi poolt sunnituna, vaid iseenda vabal tahtel. Algavale ajakirjale, mille edu oli mulle kõige kallim, oli tarvis romaani ja mina pakkusingi romaani neljas jaos. Ma ise veensin venda, et kogu kava on mul ammu valmis (mida ei olnud), et kirjutada on mul kerge, et esimene osa on juba kirjutatud jne.“

Laiale publikule meeldis „Alandatud ja solvatud“ siiski päris hästi ja et toimetus ka muidu rõhku pani keskpärase lugeja maitse tadamisele, tuues selle tagamõttega katkeid Casanova memuaaridest ja muud sellist materjali, siis oli „Vremja“ menu väga suur. 1861. aastal oli 2300 tellijat, mis Mihhail Dostojevski sõnade järgi võimaldas kulu- ja tuluarveid ots otsaga kokku vedada. Järgmisel aastal oli aga juba 4300 tellijat ja umbes niisama palju ka 1863. aastal.

Tellijate nii suure arvu juures pidi „Vremja“ andma Dostojevskitele juba kaunis head sissetulekut, seda enam et Mihhail Dostojevski kuludega oli väga kokkuhoidlik. Nii energiline kui ta varem oli olnud vennale võimalikult kõrgemat honorari välja kauplema teiste ajakirjade juures, niisama energiline oli ta honorare alla

suruma oma lehe kaastöolistel. Harva kui kellelegi makseti 100 rubla trükipoognast, enamasti kõikus aga poognatasu 50 rubla ümber. Ses suhtes sai „Vremja“ talitus otse kuulsaks, nagu selgub ka ühest Pleštšjevi kirjast Feodor Dostojevskile 1862. a. märtsis. „Üldse — võin sulle öelda“, kirjutab Pleštšjev, „(ära vihasta mu avalikkuse pärast; kuid mulle näib, et sinul kui ajakirjale lähedal seisval isikul on seda koguni tarvis teada, sest et sa võid mõju avaldada, kus see vajalik on; ja sel kombel kasulik olla ajakirja huvides) „Vremja“ toimetuse kohta kuuldub igalt poolt kaebusi. Seltskonnas kohtad päris võõraid inimesi, kes räägivad, et „Vremja“ toimetaja käitub despootiliselt noorte algavate kirjannikkudega ja maksab liiga vähe. Jutustati isegi kindlast juhtumist, et kellelegi noormehele, kel pole sõna otseses tähenduses midagi süüagi, ei maksetud üldse ta komöödia („Lipotška“) eest sel põhjusel, et ta arguse pärast ei julgenud küsida.“

Ärulistel põhjustel ka keskpärase lugeja maitset arvestades ei lasknud Dostojevski teiselt poolt siiski mitte silmist töö algul seatud ideoloogilist sihti ja paigutas ajakirja tihti niisuguseidki raskepäraselt kirjutatud teoreetilisi asju (eriti A. Grigorjevilt), mille lugejaid juba ette võis hinnata üksnes mõnekümnele. Niisamuti ei unustatud „Vremja“ ilukirjanduslikus osas kitsamat, kuid nõudliku maitsega publikut.

„Märkmeid surnud majast“ hakkas Dostojevski tegema juba 1855. a. paiku Siberis, nagu selgub kirjast Maikovile 1856. a. algul, kuid nähtavasti ei jõudnud ta sellega esialgu kuigi kaugemale. Ka 1859. a. sügisel, kui Dostojevski haudus juba kindlaid kavatsusi „Märkmete“ avalda-

miseks järgmise aasta algul, ei olnud arvatavasti õieti veel mitte midagi päriselt valmis, sest ühes kirjas vennale 1859. a. oktoobris kõneleb ta neist kui artiklist. Tõenäoliselt võis „Märkmete“ kirjutamine enam-vähem lõplikul kujul siiski alata 1859. a. veerul, aga et töö kirjutades järjest avardus, jäi avaldamiskavatsus esialgu katki. Ajakirja „Vremja“ organiseerimine 1860. a. osalt muidugi pidi takistama „Märkmete“ kallal töötamist ja 1861. a. esimesed kuud erakordse töökoormaga sundisid täiesti kõrvale panema kõik, mida ei pidanud otse sule alt trükikotta viima. Oletatavasti olid „Märkmed surnud majast“ igal juhul suurelt osalt valmis juba enne romaani „Alandatud ja solvatud“, kuigi trükkis võisid ilmuda alles pärast seda („Vremjas“ 1861—1862).

„Märkmed surnud majast“ on laiaulatuslik poolbelletristlik kirjeldis sunnitöö-oludest ja sunnitööliste tüüpidest. Järelduste tegemisega mitte rutates kergitab kirjanik juba siin teraval kujul esile hiljem teisel palju põhjalikumalt käsitletud roima ja karistuse probleemi. Materjali materjali otsa kuhjates esitab ta kümneid eri tüüpe, kirjeldab kümneid eri kuritegusid, kogu aja valjult sellest kinni pidades, mida ta ise on näinud ja mida ta ise teab. Üks kardinaalne, kõigile roimareile omane iseloomujoon hakkab talle seejuures silma: mitte ükski ei kahetse oma roima, mitte keegi ei tunne südame-tunnistuse piina, vaid suurem osa peab ennast täiesti süütuks. Et sel juhul karistus kurjategija enda jaoks muutub mõttetuks ja tähendust omab ainult sellelt seisukohalt, kuipalju ta kaitseb ühiskonda, — selle järelduseni Dostojevski otse-selt ei jõua; ta küsib üksnes ettevaatlikult, kas ei tuleks hüljata kõik senised valmismõtted roima

kohta ja läheneda sellele hoopis uuest filosoofilisest vaatenurgast.

Aga kuigi Dostojevski roimarite juures ei märganud südametunnistuse piina, kuigi sunnitöö-vanglas varastamine, valetamine, pealekaebamine ja palju muud sellist kuulus harilikkude nähtuste hulka, evivad siiski ka kõige sügavemale langenud kurjategijad ometi tungi tõe ja õiguse järele. Kõigest oma loomalikkusest hoolimata on nad siiski inimesed, pealegi niisugused inimesed, kes on varustatud paljude seesuguste vaimsete väärtustega, mida väljaspool vanglat ei ole külluses. Ja seepärast peaks koheldama ka sunnitöölisi inimestena. „Igaüks“, kirjutas Dostojevski, „kes ta ka ei oleks ja kui alandatud ta ka ei oleks, nõuab ikkagi — kas või instinktiivselt, kas või ebateadlikult — inimväärtuste austamist endas. Vang teab isegi, et ta on vang, on hüljatu, ja teab ka oma kohta ülemuse ees; kuid mitte mingisuguste häbimärkide, mitte mingisuguste raudadega ei sunnita teda unustama, et ta on inimene. Aga kui ta on tõepoolest inimene, siis peaks järelikult ka temaga ümber käima kui inimesega.“ Ja vangide inimväärtset kohtlemist, arusaamist ja kaastunnet nende suhtes peaks leiduma seda enam, et „peaaegu igapäev tšerkaševite inimestest peituvad timuka omadused“, mis ootavad ainult soodsaid tingimusi väljaarenemiseks.

„Märkmed surnud majast“ olid Dostojevski suurkooliks ta reaalsusetaju väljaarendamisel. Ääretult rikkaliku tõsielulise materjali najal õppis ta nüüd õiendama neid järjekindlusetusi, mida idealistlik maailmavaade oli sisse toonud ta varasemasse tõisse. „Idealism rumaldab“, kirjutas ta hiljem, „meelitab kõrvale ja suretab.“

Kunst peab kõrgeimal määral vastama tõelusele, muidu ei ole ta tõeline kunst, arvas Dostojevski. Ometi on Dostojevski hilisemgi realism mitmeti niisama tingimuslik, nagu seda oli olnud seni-negi. Nii mõnedki ta hilisemaist teoseist on üsna lõdvalt seotud aja ja kohaga, vastates seega kaunis puudulikult kaasaegsele tõelisusele. Ja otse järgmine teos, „Alandatud ja solvatud“, on kantud teraval kujul haletundeliselt idealistlikust suhtumisest kannatavasse inimesse, mis ise-loomustab Dostojevski kirjandusliku tegevuse esimest perioodi.

Tõelisele elule toetub romaan „Alandatud ja solvatud“ küll tugevamini kui ükski teine Dostojevski teos, välja arvatud ainult „Märkmed surnud majast“, sest mitte just väikest osa etendav kirjanikukuju on terveni maha kirjutatud Dostojevski enda elust. Kuid tõelisest elust võetud elamuste ülekanndmine teosesse, ilma et loov vaim neid eelnevalt põhjalikult ümber oleks sulatanud, on andnud üllatavalt halbu tulemusi: „Alandatud ja solvatud“ on kõige nõrgem just autobiograafilistes osades.

Romaan meeldis laiale publikule eeskätt oma keerulise ning alatasa üllatava intriigiarenduse tõttu, ja põnevusmomentide oskusliku kasutamise poolest „Alandatud ja solvatud“ kõlbabki mitmeti eeskujuks. Teose peamised voorused on aga kõige paremini kokku võtnud Dostojevski ise paar aastat pärast romaani ilmumist. Juba tööd alates olevat ta teadnud: „1) et kuigi romaan ei õnnestukski, siis on tas ometi mõnevõrra luulet, 2) et tas leidub kaks-kolm sooja ning tugevat kohta, 3) et paar tõsisemalt võetud tegelast on kujutatud täiesti õigesti ning kunsti-päraselt“. Aga kuigi romaani voorustega on lugu

nii, nagu formuleerib seda Dostojevski, pole seega siiski täiesti ümber lükatud Dobroljubovi väide, et teos asub allpool esteetilisest seisukohast lähtuvat kriitikat.

„Vremja“ aineeline seisukord oli 1862. a. nii hea, et Dostojevski sai teostada oma kauaaegse unistuse — reisi Lääne-Euroopasse. Liiatigi oli tal olnud lisatulu eri raamatuna ilmunud „Märkmete“ arvel. Venemaalt lahkus ta juunis, peatus Saksamaal muuseas arvatavasti Wiesbadenis ja mängis seal ruletil, ilma et oleks olnud õnne. Edasi siirdus ta Pariisi ja Pariisist Londoni, kus puutus kokku Herzeniga. Tagasiteel oli ta jällegi Pariisis, pööras siis Saksamaalt lõunasse, käis Šveitsis, Itaalias ja jõudis tagasi Venemaale septembris.

Oma iseloomult ei olnud Dostojevski siiski mitte turist. Teda ei huvitanud eriti ei maastik ega ajaloolised paigad, ei haaranud teda palju ka kunstid: ehitismälestised, teatrid, kunstigaleeriid. Mis aga ta tähelepanu endale tõmbas, see oli rahvas ise kogu oma elu-oluga tänaval, vagunis, lõbustuskohtades ja mujal. Mingi erilise vimma tõttu kõige võõra vastu ei saanud siiski ka ta süvenemine rahvaellu olla eriti põhjalik.

Sel ajal, millal teostus Dostojevski esimene välismaareis, oli õhk nii enne kui pärast täis elektrit. 1861. a. lõpul olid Peterburis alanud üliõpilaste-rahutused; 1862. a. kevadel tabas linna tulikahjude-laine, ja et samal ajal kõikjal levitati ohtralt revolutsioonilisi lendlehti, siis seati põlemisedki ühendusse käremeelse liikumisega. Sügisel, kui Dostojevski tuli välismaalt tagasi, ei avaldunud käärimine küll nii drastilistes vormides kui talvel ja kevadel, kuid ärevat

lahenduseigatsust ja lahenduselootust ühes või teises suunas võis märgata igal pool.

Dostojevski asend nende aastate käremeelse liikumise suhtes oli üsna kahemõtteline. Mulla läheduse kuulutamisega oli ta end õieti lahti öelnud Lääne-Euroopa käremeelseist ühiskondlikest õpetustest, Aleksander II reformide ideelises aususes ei kahelnud ta algusest peale ja isegi Nikolai I ajal oli ta eelistanud rahulikku uuen dusliikumist revolutsioonilisele. Seepärast mõis tiski Dostojevski järsult hukka revolutsiooni liste lendlehtede levitamise ja tungis ajuti väga ägedalt kallale „Sovremenniku“ ümber koondunud läänlastele, neile „kabinetlikele lääne vaa dete uurijaile“, kes Euroopast laenatud tarku sega tahtsid edasi aidata teistest maha jäänud Venemaad.

Aga kui teravat joont Dostojevski ka ei püüdnud tõmmata enda ja läänlaste vahele, kui visalt ta ei taotelnud iseloomustada end mõõduka progressistina, mulje temast oli paljudel otse vastupidine sellele, mida ta endast tahtis jätta. Eriti noorus nägi Dostojevskis kõigepealt sotsia listlikkude õpetuste pärast kannatajat, kes oma martüüriumi kirjapanekuga „Märkmeis surnud majast“ andis mõjuva dokumendi maksva korra vastu. Aga mitte ainult noorus, kellest võib ar vata, et talle kirjaniku teoreetilised kirjutised olid jäänud kahe silma vahele, ei hinnanud Dos tojevskit nii, vaid umbes niisamuti hindasid teda ka läänlaste ja slavofiilide juhid, kes olid väga hästi tuttavad „Vremja“ ideoloogiaga. Kuid nad ei võtnud Dostojevski teoretiseerimist eriti tõsi selt ja tegid otsuse nooruse eeskujul kõigepealt „Märkmete“ najal.

Dostojevskile endale ei jäänud vastuoksus

selle vahel, kes ta ise tahtis olla ja kelleks teda peeti, märkamata ja lõpuks muutus talle eriti katkete esitamine „Märkmeist“ piinavaks. Nimmelt kuulab neid eeskätt noorsugu väga meeleldi ja palus Dostojevskit tihti esineda, kuid mõistis ettekannet päris järjekindlalt hoopis teisiti, kui soovis seda autor.

Muljet Dostojevski radikaalsusest jagas seltskonnaga ka tsensuur ja varsti saigi see „Vremjale“ saatuslikuks.

1863. a. algul puhkes Poolas mäss ja Peterburi käremeelne ajakirjandus läks sündmusest mööda ebamäärase vaikimisega. Et aga välismaal asuv Herzen ei olnud keelanud oma sümpaatiat poolakaile, siis ei eksinud arvatavasti need, kes selles vaikimises nägid poolehoiu-avaldust Poolale. Niimoodi mõistsid olukorda ka võimud ja kui siis viimaks „Vremja“ aprillinumbris ilmus N. Strahhovilt Poola sündmuse käsitlev artikkel „Saatuslik küsimus“, pidas valitsus asjasse lähemalt süvenemata seda juba ette mässuliseks ja sulges pikema jututa „Vremja“.

Artikkel oli küll mõnevõrra ebamääraselt kirjutatud ja võis valestimõistmist tekitada eriti seetõttu, et küsimust liigselt abstraheerides kõike oli püütud seletada mullalähedusluse ideoloogia seisukohast, kuid üldsuund oli igatahes nõuetekohaselt rahvuslik ja patriootiline ja peamõte oli see, et poolakatega ei tule võidelda mitte ainult mõõgaga, vaid ka vaimsete relvadega. Pikapeale saadi küsimus ses mõttes selgitada ja asjaosalised pääsesid vähemalt muist karistustest, kuid ajakiri oli suletud alatiseks ja seda ei saadud enam muuta. Alles kaheksa kuud hiljem anti Mihhail Dostojevskile otsekui mingi satisfaktsioonina luba uue ajakirja asutamiseks.

Muu kõrval oli see sündmus Dostojevskile raskeks löögiks ka majanduslikult. Mihhail Dostojevski tubakavabrik oli viirelnud juba aastaid ja omanik pidas seda edasi enda käes nähtavasti ainult seepärast, et see andis talle mõningaid võrdlemisi häid krediitvõimalusi. Kui aga „Vremjaga“ asi oli märke tõusmas, likvideeris Mihhail Dostojevski vabriku ja tasus „Vremja“ sissetulekuist vabrikuga seoses tekkinud võlgu. Ja nii juhtuski, et „Vremja“ sulgemisel aasta algul sisse tulnud võrdlemisi suured summad tellimisraha olid juba teisel ära tarvitatud ja vennad Dostojevskid jäid üsna lagedale.

Aga hoolimata ainelise seisukorra halvemisest sõitis Dostojevski suve lõpul 1863 jälle välismaale. Esimene reis aasta tagasi oli osutunud väga kasulikuks ta tervisele ja see asjaolu üksi juba tegi sõidu vajalikuks. Kuid peale selle oli Dostojevskil reisiks veel üks hoopis eriline põhjus.

Umbes 1861. a. keskel Dostojevski oli tutvunud algava naiskirjaniku Apollinarija Susloviga ja oli arvatavasti kohe algul tundnud sügavat sümpaatiat selle noore, alles 21-aastase üliõpilasingkondades liikuva ning järsult inimesi ja olusid hindava tütarlapse vastu. Ainult selle sümpaatiaga on seletatav algaja abitu jutukatsetise ilmumise eest hoolitsemine Dostojevski poolt „Vremjas“.

Kuidas arenes Dostojevski ja Suslovi suhe pärast viimase debüüti „Vremjas“, selle kohta puuduvad tänini igasugused lähemad andmed ja seda võib ainult üldjoontes ähmaselt aimata. Igal juhul oli vahekord Suslovi ja Dostojevski vahel muutunud sügavalt intiimseks juba enne Dostojevski teist välismaareisi 1863. a. Kuid samal

ajal oli see nähtavasti muutunud mitte ainult õnne, vaid ka raskeid kannatusi toovaks Suslovile. Sest nagu on öeldud Dostojevskist, „oskas ta ühtaegu armastada ja piinata: piinata armastades ja armastuses endas“. Seepärast hakkaski Suslovis, kes algul Dostojevskile oli lähenenud kogu Peterburi käremeelset noorust iseloomustava imetlusega, sadestuma ikka mörkjamaid elamusi, kuni ta lõpuks oli jõudmas meelete piirile. Ja kevadel või suvel 1863 sõitis ta Pariisi Dostojevski eest nähtavasti lausa põgenedes.

Võib-olla just Pariisist 1863. a. suve paiku on kirjutatudki üks Suslovi kiri Dostojevskile, mis juhatab kätte mitmeid niite nende vahekorra mõistmiseks, kuid kahjuks on säilinud ainult dateerimata mustandina. „Sa palud mitte kirjutada“, loeme sellest, „et ma punastan oma armastuse pärast sinu vastu. Vähe sellest, et ma seda ei hakka kirjutama, võin sulle koguni kinnitada, et seda kunagi ei ole kirjutanud ega mõelnudki kirjutada, sest oma armastuse pärast ei ole ma kunagi punastanud: see oli ilus, isegi grandioosne. Ma võisin sulle kirjutada, et punastasin meie endiste suhete pärast. Kuid see ei tohiks olla sulle midagi uut, sest ma pole seda kunagi varjanud ja kui palju kordi tahtsin katkestada neid enne oma ärasõitu välismaale.“

Mitte ainult siis ootusrõõmu, vaid ka ootushirmu pidi tähendama Suslovile Dostojevski sõit Pariisi. Ja üsna lühikest aega enne Dostojevski päralejõudmist jäi järele veel ainult ootushirm. „Sa tuled natuke hilja...“, kirjutas Suslov Dostojevskile temaga kohtamist ennetada püüdes. „Veel väga hiljuti unistasin ma ühisest sõidust sinuga Itaaliasse ja hakkasin õppima isegi itaalia

keelt: — kõik on muutunud mõne päeva jooksul. Kunagi rääkisid sa sellest, et mu südant ei saavat vallutada nii ruttu. — See vallutati ilma võitluseta esimese puhanguga ühe nädala kestel, ilma kindla veendumuseta, peaaegu ilma lootuseta, et mind armastatakse.“

Aga veel nädal aega edasi ja Suslovile oligi juba selge, et ta tähendas kaunile südamevallutajale, kellelegi hispaania arstile või arstiteaduse üliõpilasele, ainult mööduvat seiklust. Sellest teadlikuna, kuid võimetuna oma kiindumust maha suruma, ei olnud Suslovil kerge järsku loobuda ta eest põgenevast hispaanlasest. Alles siis, kui kõik lootused olid kadunud sidemete säilitamiseks, nõustus Suslov õe-venna vahekorras kaasa sõitma Dostojevskiga. Nii tuli Dostojevskil jällegi etendada seda ennastohverdava armastaja osa, milles ta kord juba oli olnud Siberis.

Nagu aasta tagasi läks ka nüüd reis üle Saksa-maa Itaaliasse. Käidi Torinos, Genuas, Livornos, Roomas ja Napolis. Aga kui Dostojevski eelmisel aastal rahulikuski meeoleolu oli olnud kurnis halb turist, siis oli ta nüüd seda enam. „Ma vaatlen kõike sunnitult, nagu valmistub õpilane tundide vastu“, olevat öelnud Dostojevski Suslovile.

Kannatusrikas oligi see lõbuks mõeldud reis mõlemale poolele. Suslov ei suutnud vabaneda sellest raskest muljest, mille tasse oli jätnud Pariisi-episood, ja teiselt poolt ei suutnud Dostojevski siiski piirduda selle osaga, mille ta Pariisis oli lubanud endale võtta. Liiatigi oli Suslovgi õppinud piinast ja kättemaksust lõbu tundma. Dostojevski lähenemiskatseid lubades ja isegi välja kutsudes tegi ta järsu piiride tõm-

bamisega kogu reisi Dostojevskile suureks kannatusretkeks. Ja lõpuks võis see kummalegi olla ainult kergenduseks, kui nad teineteisest võisid lahkuda ja teele asuda üks Pariisi, teine Peterburi suunas.

Aga Dostojevskit tabas sel reisil veel teisigi ebameeldivaid üllatusi. Juba Pariisi sõites oli ta Peterburi kirjanduslikust fondist laenuna saadud reisiraha tahtnud täiendada Wiesbadeni mängupõrgus. Eialgu oligi tal haruldaselt palju õnne ja ta võitis umbes 10 000 franki. Kuid samas kaotas ta kaks kolmandikku sellest tagasi ja kaotas ka siis, kui Susloviga teel Itaaliasse olles jälle proovis mängida. Itaaliast tagasi pöörates ning Suslovist lahkudes jäi Dostojevski aga oma viimaseistki tagavaradest ilma ja oli sunnitud väljapääsmatus olukorras viibides abi otsima Suslovilt. 300 frangiga, mis Suslov asju pantides suure rutuga kokku sai ajada, tasus see eelarvamusteta talupojatütar oma reisivõla Dostojevskile — ja ühtlasi oli sellega tõmmatud kriips nende vahekorra soojemale osale. Jätkus küll kirjavahetus ja pikemate vaheaegade järel oli ka isiklike kokkupuuteid, kuid Dostojevski katsed minevikku elustada ainult pahandasid Suslovit. Kestvamaks ei saanud jalgu alla isegi mitte paratamatust, kuid odavast argipäevaõnnest keelduv, üksteise austamisele toetuv sõprus, mille tekkimiseks kõige muu kokkuvarisemise järel hellitas lootusi Dostojevski.

Kui raske seekordne reis Dostojevskile ei olnudki, omandas ta siiski rea väärtuslikke kogemusi, mis talle kui kirjanikule tulid mitmeti kasuks. Just sel reisil tärkas tal idee kirjutada mängupõrgu-aineil teos, mis oma olustiku ja tüüpidega pidi saama vene kirjanduses niisama

uudislikuks, nagu oli seda „Märkmed surnud majast“ sunnitöö-vangla olude ja inimestega.

Apollinarija Suslova.

Teiselt poolt sai ka Apollinarija Suslov algkujuks tervele reale Dostojevski hilisemaist naistüüpidest.

Rasked aastad kodu ja võõrsil.

Peterburi tagasi jõudes sattus Dostojevski otse keset muresid. „Vremja“ elustamise või uue ajakirja asutamise küsimuses ei olnud veel mingit selgust. Joomahaiguse all kannatav vend Nikolai oli sügisel paigutatud kliinikusse, naise tiisikus oli jõudnud viimasesse staadiumi ja parema ravi võimaldamiseks tuli haige toimetada Vladimirist Moskvasse, ka Dostojevski enda tervis oli 1863. a. lõpul ja järgmise algul erakordselt halb.

Aineline seisukord oli nii Mihhailil kui ka Feodor Dostojevskil endal endiselt vilets. Aga ses suhtes oli küpsemas veel vägagi raskeid sekeldusi. Nimelt oli Dostojevski reisil rahahätta jäädes N. Strahhovi kaudu läbirääkimistesse astunud ajakirja „Biblioteka dlja Tštenija“ (Lugemisbiblioteek) toimetaja Boborõkiniga, oli lubanud viimasele ausõnaga hiljemalt novembris anda umbes kahe trükipoogna suuruse jutustise ja palunud selle arvel avanssi 300 rubla, mis ta oli ka saanud. Kuid välismaalt koju jõudes ei olnud Dostojevskil veel midagi valmis, haiguse ja muude hädade pärast ei saanud ta ka Peterburis töötada ja siis tuli peagi sõita Moskvasse naist põetama. Järgmise aasta algul oli tarvis hoolitsema hakata „Vremja“ asemel käima pandud uue ajakirja „Epooha“ kaastöö eest ja nii jäigi Boborõkinile antud lubadus hoopis täitmata. Boborõkin käsitas seda tüssamisena ja asetas Dostojevski väga piinlikku seisukorda, mille lahendamine ainult raha tagasimaksmisega tundus viimasele õige kergendava lahendus-

viisina, kuigi ka see Dostojevski majandusliku seisukorra juures valmistab küllalt palju muret.

1863. a. lõpul hellitasid Dostojevskid siiski lootust, et ajakirja käima saades paraneb ka aine-line seisukord. Kuid väljaandmisluba ei tulnud ja alles jaanuari lõpus, kui ajakirjade tellimise hooaeg oli juba möödumas, saadi see kätte. Kuulutused „Epohha“ peatsest käimahakkamisest võisid nüüd küll ilmuda, kuid esimese numbril väljatulek viibis veel tugevasti ja niisamuti hilinesid ka järgmised numbrid. Ja nagu juba ette võis arvata, kogunes hilinemise tõttu tellijaid üsna vähe, liiatigi olid paljud neist väheseist tellijaist endised „Vremja“ lugejad, kes nüüd „Epohhat“ said väikese juurdemaksu eest. Nõnda jäid loodetud sissetulekud suurelt osalt tulemata ja ajakiri kergendamise asemele koguni raskendas Dostojevskite seisundit.

Veel raskemad katsumised varitsesid aga ees. Veebruaris haigestusid Mihhaili lapsed sarlakeisse ja üks tütardest suri. Aprillis jõudis lõpule Marja Dostojevski vaevarohke maine teekond. Ja kuigi ta surm oli kaua olnud etteaimatav, tabas see Dostojevskit siiski väga valu-sasti. „Hoolimata sellest, et me koos elades ei olnud sugugi õnnelikud (tema kummalise, kahtlustava ja haiglaselt fantastilise iseloomu tõttu)“, kirjutas Dostojevski hiljem oma naise surmast Wrangelile, „me ei suutnud lakata teineteist armastamast; isegi mida õnnetumad me olime, seda enam me kiindusime teineteisesse. Kui imelik see ka ei ole, see oli siiski nii. Ta oli kõige ausam, kõige õilsam ja suuremeelsem naine kõigist neist, keda ma olen tundnud kogu oma elu kestel. Kui ta suri, — kuigi ma vaevlesin (terve aasta) nähes, kuidas ta sureb, kuigi ma

valusalt tundsin, mis ma matan ühes temaga, — ei suutnud ma kuidagi kujutella, mil määral muutus valuliseks ja tühjaks mu elu, kui ta kaeti mullaga.“

Pärast naise matuseid pööras Dostojevski Moskvast tagasi Peterburi, et vennale abiiks olla „Epohha“ allamäge minevas toimetus- ja talitustöös. Aga vendade ühised teineteist toetavad jõupingutused ei kestnud enam kuigi kaua, sest peagi haigestus Mihhail ja suri ootamatult juunis 1864, pärast seda kui ta vaevalt kuu aega oli kergelt põdenud.

„Epohha“ majanduslik seisund osutus pärast Mihhail Dostojevski surma lausa katastroofiliseks. Puhtas rahas oli vend järele jätnud ainult 300 rubla, seevastu oli aga võlgu 25 000 rubla ümber ja selleks, et „Epohhat“ aasta lõpuni välja anda, oli tarvis veel vähemalt 18 000 rubla. Üldisest võlasummast nõudis kiiremat korraldamist küll ainult osa, nimelt 15 000 rubla, kuid selgi juhul oli tarvis ikkagi 33 000 rubla, et asja edasi ajada.

Ses olukorras jäi Dostojevskil valida kahe võimaluse vahel: kas kuulutada välja „Epohha“ pankrot, jätta venna kogu varandus võlausaldajaile ja võtta ta perekonna eest hoolitsemine endale või siis jätkata ajakirja väljaandmist ja kanda ühtlasi ka vastutust võlgade eest. Dostojevski valis viimase võimaluse. „Vremja“ haruldane menu oli veel niivõrd lähedal silme ees, et ei lasknud tekkida mingit kahtlust „Epohhagi“ edu suhtes järgmisel aastal. Pealegi õhutasid tööd jätkama ka Dostojevski sõbrad.

Ajakirja väljaandmise ümberkorraldamine ei läinud siiski nii libedasti, kui esialgu võis

arvata. Endise poliitilise kurjategijana ei olnud Dostojevskil usaldust võimude ees ja ta ei saanud alla kirjutada ei väljaandja ega toimetajana. Kui viimaks sekeldused lubadega olid lahendatud ja tegevuskapital oli muretsesetud — Dostojevski sai tädilt ette tema jaoks määratud pärandiosa —, võis „Epohha“ suve lõpul jälle edasi ilmuda. Aga uue viivituse tõttu oli aasta algul juba niikuinii suurte hilinemistega ilmunud ajakiri jäänud normaalsest ilmumisajast veelgi maha ja selleks, et kõiki ettenähtud numbreid aasta jooksul välja anda, tuli Dostojevskil pingutada kogu oma jõudu. Tal oli ühe korraga käsil mitu numbrit, õiendas ise rahalisi asju, hankis käsikirju, redigeeris neid ja luges korrektoori. Trükkimine käis paralleelselt kolmes trükikojas ja kuu jooksul võis seesuguse tempo juures ühe numברי asemel ilmuda kaks.

Nii sai küll peagi kord majja, kuid aasta vahetusel selgus, et enda vaevamine 18-tunnise tööpäevaga Dostojevskil siiski oli olnud asjatu. Tellijate hulk 1865. aastaks vastu ootusi ei suurenenud, vaid koguni vähenes. Tellimisraha, niipalju kui seda sisse tuli, läks kohe hädalisemate aukude täiteks ja veebruarinumbri väljaandmise järel olidki näpud jälle täiesti põhjas. Veel kümme kuud kuni 1866. a. alguseni lausa võlaga edasi töötada paistis nüüd Dostojevskilegi mõttetuseks ja tahestahtmata tuli välja kuulutada pankrot. Lõpptulemuseks oli see, et Dostojevski oli end täielikult välja kurnanud ajakirjandusliku mustatööga ja oli endale kaela võtnud umbes 15 000-rublase võlakoorma.

„Epohha“ väljaandmise ebaõnnestumine ei olenenud siiski mitte ainult reeglipäratust ilmumisest ja muist talituskorratustest, nagu võiks

järeldada ülalesitatu põhjal. Isegi see ei olnud otsustava tähendusega, et Dostojevski toimetuse ja talitustöö tühja-tähjaga seotuna ise ei saanud midagi kirjutada ja et ta publikule külgetõmbavaks saanud nimi seetõttu ajakirjas üldse kuski ei esinenud. Kõige olulisem oli see, et 1863. a. alanud uue reaktsioonilaine tõttu kogu radikaalne front löödi kõikuma ja ühes sellega asetati väga raskesse seisundisse ka radikaalne ajakirjandus. Isegi vana ja väga nimekas „Sovremennik“ kaotas sel ajal oma lugejaist rohkem kui pooled. Süveneva konservatismiga püüdis „Epohha“ küll jõudumööda kaasa sammuda, kuid neid püüdeid tabas nii nagu omal ajal „Vremjagi“ sulgemisel tragikoomiline valesti mõistmise saatus ja sisuliselt mitte-radikaalsena kannatas „Epohha“ ühes radikaalsete lehtedega.

Aga kuigi „Epohha“ likvideerimine viis Dostojevski suurde ainelisse viletsusse, oli sellest vähemalt niipalju kasu, et Dostojevski jälle vabaks sai kirjandusliku tegevuse jaoks. Kui meeletlik ta seisukord ei olnudki, hakkas ta siiski jalamaid uut teost kavatsema ja võimalusi soetama selle kirjutamiseks. „Visa elu nagu kassil!“ naljatas ta ise ühes kirjas Wrangelile.

Et Dostojevski esimesed välismaareisid 1862 ja 1863 tervist olid mõjustanud soodsalt ja et Peterburiga võrreldes elu välismaail üldiselt ei olnud kallim, siis otsustas Dostojevski veeta igal aastal mõni kuu kuski Lääne-Euroopas. Suvel 1864 ei olnud see venna surma ja „Epohha“ pärast siiski võimalik, kuid 1865. aastal kombineeris ta kuidagimoodi sõidurahad ja oli varasügisel Saksamaal. Ja nagu eelmised korrad proovis ta nüüdki Wiesbadenis õnne ruletil, mis aga jällegi lõppes viimastegi tagavarade mahamängi-

mise ja kõige selle pantimisega, mis pantida andis. Samal ajal oli hotelliarve kasvanud juba võrdlemisi suureks ja peremees keeldus enne selle tasumist lõunaid andmast. Pooleldi nälgides hakkas ta meeleheitlikke appihüüdeid saatma igale poole, kus aga teadis olevat tuttavaid. Ta kirjutas Suslovile Pariisi, Herzenile Genfi, Wrangelile Kopenhaagenisse, kes seal sel ajal oli Vene saatkonna ametnikuks. Venemaal palus ta Miljukovi läbirääkimistesse astuda mõne ajakirja toimetajaga ja välja pigistada natukegi avanssi. Raske südamega kirjutas ta ka ise Katkovile, kelle „Russki Vestnikuga“ omal ajal oli olnud sekeldusi „Stepantsikovo kirikuküla“ pärast ja kellega hiljemgi oli „Vremjal“ olnud mõningaid lahkarvamusi. „Stepantsikovo kirikuküla“ arvel saadud 500-rublane avanss oli õnneks vahepeal siiski tagasi maksetud.

Kirjavahetus võttis aga aega, liiatigi mitmed lähemaist adressaatidest, kes kiiremini oleksid võinud aidata, olid sõitnud oma alalistest asupaikadest mujale: Herzen suvitas kuski mägedes ja Wrangel oli ajutiselt Venemaal. Tihti ei olnud küünaltki ja õhtuti tuli istuda pimedas hotelli-toas. Lõuna paiku pidi aga kurnatud Dostojevski end veel väsitama pika jalutuskäiguga ja seejärel teeskleva söönud ning endaga rahuldunud inimest, et peremehele ja teenijaskonnale mitte muljet jätta, nagu oleks ta lõplikult laostunud. Nii kestis see kolm-neli nädalat, alles siis sai Dostojevski ühelt ja teiselt niivõrd, et võimalikuks osutus arved likvideerida ja Venemaale tagasi sõita. Kroonlinna pärale jõudes olid aga vahepeal saadud rahad jällegi nii otsas, et Dostojevski laeval tekkinud arvet ühe naelsterlingi ulatuses ei suutnud enam tasuda ja see tuli juha-

tada sissekasseerimiseks Wrangeli juurde Kopenhaagenisse.

Ent Peterburis ootasid Dostojevskit juba ammu pikisilmi vennanaine nelja lapsega, võõraspoeg Pavel ja jõuk võlausaldajaid. Kõiki neid tuli kuidagi rahuldada ja samal ajal nii või teisi endalgi elu sisse seada. Osa võlausaldajaist oli siiski kaunis mõistlik ja leppis Dostojevski ettepanekuga võlgade tasumine viie aasta võrra edasi lükata, teine osa käis aga visalt peale ja ähvardas kirjanikku kogu aja võlavanglaga. Lisaks sellele hakkasid haigusedki ägedalt vaevama. Langetõve hood, mis olid kirjaniku rahule jätnud välismaal veedetud aja jooksul, kordusid nüüd seda sagedamini. Talvekuudel aga nagu tavalisest hakkasid piinama veel hemorroidid ja sundisid heitma tükiks ajaks voodisse.

Kõigi nende tingimuste kiuste tuli Dostojevskil töötada palju ja töötada hästi, et teenida võimalikult enam, kuid seejuures säilitada ka oma hea kirjanikunimi. Wiesbadenist Katkovi „Russki Vestnikule“ tehtud ettepanek romaani asjus oli leidnud vastuvõtmist ja 300-rublase avansi oli Dostojevski juba kätte saanud. Aasta lõpu poole valmiski selle ajakirja jaoks üsna rohkesti käsikirja, kuid siis tekkis kirjanikul uus kava, ta hävitas valmissaanud osa ja algas uuesti. Et aga romaani tuli avaldama hakata kohe esimesest numbrist 1866, siis pidi ta paratamatult töötama jällegi ülepeakaela rutates, iga kuu umbes 6 trükipoognat kirjutades ja valmis osad tulipalavalt ära saates.

Romaan, mida Dostojevski sel kombel kirjutas, oli „Kuritegu ja karistus“. Aga kuigi „Kuritegu ja karistus“ on rutuga kirjutatud teos, küpses see Dostojevski mõttes arvatavasti aas-

taid. On päris tõenäoline, et juba Siberis kirjanikul algidus tärkas meelde mõnigi neist ideedest ja mõnigi neist tüüpidest, mis lõpliku kuju on saanud ses romaanis. „Kirjad põranda alt“ (1864) ja osalt ka pärast esimest välisreisi kirjutatud „Talvised märkmed suviseist muljeist“ (1863) kuuluvad aga neis arendatud mõtetega mitmeti päris otseselt „Kuriteo ja karistuse“ ideederingi.

Oma reisil Lääne-Euroopas sotsialistlike teooriate arenemist koha peal jälgides oli Dostojevski nendest ennem pettunud kui vaimustatud, hoolimata omaaegsest huvist Fourier' teooria vastu. „Kui sotsialism ongi võimalik, siis igitahes mitte kuski Prantsusmaal“, nendib ta. Mitte mõistuspärase teooria ega kasu-momente rõhutav propaganda ei võivat tuua sotsialismi, vaid ainult kõikide armastus kõikide vastu. Kui on armastus olemas, siis ei ole enam tarvis varasid jaotada, vaid need jaotuvad iseendast. „Armastage üksteist, ja kõik muu antakse teile peale selle... Kõik on rajatud tundele, loomusele, mitte mõistusele.“

Niisamasuguse kahtleva asendi võtmist, et mitte öelda lausa vaenuavaldust mõistuse vastu, näeme ka „Kirjades põranda alt“. Selle teose kangeline on lausa vastand „loomulikule“ ja „looduslikule“ inimesele, ta nagu ei olekski pärit teiste kombel looduse rüpest, vaid nagu oleks sündinud kunstlikuna mingis kultuuri ja tsivilisatsiooni sulatusahjus. Ta teadvus on tugevam kui „normaalsel“ inimesel, kuid siiski see teadvus ei takista teda korduvalt astumast samme, mida mõistus mõistab hukka. Kultuur ja tsivilisatsioon ei paranda ega distsiplineeri inimese tungielu, öeldakse siin, nad muudavad inimese

tunded ainult mitmekesisemaks ja see on ka kõik. Ja ei tuleks siis imestada, kui inimene selles tundeelu mitmekesistumises lõpuks hakkab nautinguid otsima kas või tapmisest.

Mõistuse ja tundemaailma vastuolude, ideede ja psühholoogia kokkupõrgetega seotud küsimuste selgitamiseks on määratud peamiselt ka „Kuritegu ja karistus“. Kas pühendab otstarve abinõu, kas on tugeval isikul mingi õilsa idee nimel õigus murda hea ja kurja tavalist mõistmist ja teiselt inimeselt tarbe korral võtta ka elu, või kujutab inimelu endast mingit absoluutset ning igal juhul puutumatut väärtust — sellele „Kuriteo ja karistuse“ põhiküsimusele vastab romaani üliinimese kalduvustega kangelane üliõpilane Raskolnikov, niipalju kui asi on mõistuse otsustada, kindlasti jaatavalt. Miks ei või iga tugev inimene mingi kõrge mõtte teostamise teel kas või tappa neid, kes on takistuseks ees, kui peaaegu kõik suured uuendajad on kurjategijad juba üksnes sellega, et nad hävitasid vanad, ühiskonna poolt pühaks peetud seadused. Tõeliselt suur mees ei peatu ühegi moraalnormi ees, „tõeline valitseja, kellele kõik on lubatud, purustab Touloni, korraldab veresauna Pariisis, unustab armee Egiptusse, raiskab pool miljonit Moskva-sõjakäigul ja heidab seeüles Vilnos nalja; ja ometi püstitatakse temale ta surma järel ausambaid ja seega järelikult on kõik talle ka lubatud“. Aga niipea kui Raskolnikov oma idee on teostanud, on tapnud ühiskonnale mitte ainult tähtsusetu, vaid koguni kahjuliku vanaeide, astub platsi „psühholoogia“ ja hävitab kangelase hingelise tasakaalu, sellest hoolimata et ta mõistusega veel nüüdki kramplikult peab kinni oma ideest.

Mõistus ütleb talle, et ta ei ole teinud mingit kuritegu, kui ta tappis vastiku vanaeide, liiakasuvõtja, kes oma ahnusega oli hävitanud paljude vaeste inimeste elu. Kuid hoolimata sellest, et mõistus ta teguviisi hukka ei mõista, ei lähe Raskolnikov sirgjooneliselt edasi loogika poolt osutatud teed mööda. Ta ei kasusta midagi röövitud varandusest ei enda ega teiste jaoks, ta ei aita oma ema, kes ennast teistele ohverdades elab äärmises viletsuses, ega õde, kes niisamuti kavatses ennast ohverdada abiellu astudes jõuka, kuid temale vastiku inimesega. Ta ei mõista isegi, mis temaga on sündinud. Kuid ta tunneb end järsult lahutatud olevat minevikust ja teda ümbritsevaist inimestest, surutud olevat alatisse üksindusse ja vaikusse. Ta jälgib hirmuga igäüht, kellega kokku puutub, püüdes selgusele jõuda, kas see ta teost midagi ehk ei tea või ei aima. Nii hakkab ta igäühes nägema vaenlast ja avastab lõpuks õudusega, et ta isegi oma emale ja õele ei suuda mõelda ilma vaenuta.

Üksindusse surutud, ei suuda Raskolnikov üksindust ometi kehtvalt taluda, see lõpeks kunagi paratamatult vette hüppamisega. Ja hoolimata hirmust avastatud saada, hoolimata teravast vaenust nende vastu, keda ta arvab oma saladust teadvat, otsib ta nendega ometi kokkupuuteid ja asetab end teadlikult kuristiku äärel.

Samal ajal õpib Raskolnikov tundma inimeselist viletsust selle õudseimal kujul. Endine ametnik Marmeladov on lõplikult pätistunud joomar, ta naine on suremas haige, lapsed nälgivad ja vanem tütar Sonja on ohverdanud enda perekonnale, andudes prostitutsioonile.

Ka Sonja Marmeladov on omal kombel roimmar, ta ei ole tapnud küll kedagi teist, ta ei ole

hävitanud küll ühtki võõrast elu, kuid ta on hävitanud oma elu. Nii mõistab Sonja Marmeladovit vähemalt Raskolnikov ja näeb seepärast temas saatuskaaslast. Aga veel rohkem kui lihtsalt saatuskaaslasele läheneb Raskolnikov Sonjale siis, kui talle selgub, et Sonja „roim“ ei ole mitte ainult jätnud Sonjat hingeliselt laostamata, vaid suure kannatuskoormaga on teda koguni õilistanud.

Sonja kannatusest, alandusest ja saatusel alistumisest hoovab niisugust vastupanematut eetilist jõudu, et see lõpuks hakkab avaldama tugevat mõju Raskolnikovissegi ja viib ta lõpplahenduseni. Oma ideest ei tagane küll Raskolnikov veel nüüdki ja arvab, et kõik ta kannatused pärast tapmist võrsusid üksnes sellest, et ta ei olnud küllalt tugev ja suur, et ta ei olnud üliinimene, vaid oli niisama mannetu, nagu on seda suur hulk. Aga hoolimata sellest mõistuslikust veendumusest on Sonja mõjul Raskolnikovi tundeelus siiski miski hakanud arenema nii jõuliselt, et ta lõpuks mõistuse kiuste peab minema politseisse ja tunnistama üles: „Mina olin see, kes tookord tappis!“

Oma mõistusega jääb Raskolnikov lõpuni mässajaks käibivate moraalinormide vastu, sest isegi Siberis ta ei tunnista end süüdi ses mõttes, mis mõttes teda süüdi mõisteti. Talle jääb esialgu veel lõpuni selgumata karistuse puhastav ning lunastav tähendus. Et aga ta sellenigi jõuab, et ta armastuses Sonja vastu sünnib uueks inimeseks, keda edaspidi ei juhi mitte niipalju mõistus kui usk, sellele vihjab autor teose lõpus küllalt selgesti.

Ruttavast mahakirjutamisest hoolimata on „Kuritegu ja karistus“ kuni kõige pisemate

üksikasjadeni haruldaselt harmooniline teos. Ei ole ses teoses arendatud ainustki kõrvalideed, mis kuidagi ei annaks paratamatult vajalikku lisavalgust peaprobleemile, ei leidu siin ühtki stseeni, mille sissetoomine ei oleks motiveeritud sündmuskäigu hilisema kujunemisega, ei näe me siin kõrvaltegelastegi hulgas ühtki kuidagi üleaarust kuju. „Kuritegu ja karistus“ on niivõrd terviklik teos, et kui sellest kustki kõrvaldada ka kõige väiksem osa, siis tekivad paratamatult teose mõistmist takistavad lüngad ka mujale. Juba niigi nõuab Dostojevski romaan oma harmoonilisest ülesehitusest hoolimata erakordset mälupingutust otsekui mõni teaduslik teos, et kõikide mõtteniitide hargnemist võida jälgida küllaldase selgusega.

Teose väline menu oli haruldaselt suur ja mitte ühestki teisest sama aasta romaanist ei olnud Vene kirjanduslikus publikus sel aastal rohkem juttu kui „Kuriteost ja karistusest“. See ei olenenud mitte ainult teose suurest kunstilisest kaalust, vaid veel rohkem ajavaimu hämmastavalt täpsast tabamisest. Kui läbinägev oli Dostojevski ses suhtes, seda tõendab juba seegi, et otse „Russki Vestniku“ vihu ilmumise ajal, milles leidis Raskolnikovi kuriteo kirjeldis, toimus Moskvas mõrv, mis vastab üksikasjadeni romaanis kujutatud mõrvale.

Aga siiski ei saanud mitte kõigist neist, kes jälgisid elava huviga „Kuriteo ja karistuse“ kujunemist kogu selle ilmumise kestel numbrist numbrisse, Dostojevski vaimustatud poolehoidjaid. Käremeelne noorsugu, kellele Dostojevski järk-järguline nihkumine paremale poole seni oli jäänud tähelepanematuks, märkas äkki „Kuriteos ja karistuses“ oma ideaale naeruvääristata-

vat ja pööras kirjanikule põlastusega selja. Ka arvustajad ei kiitnud üksmeelselt Dostojevski uut teost ja küllap neil oligi ideoloogiliste ja muude vastuväidete kõrval õigus vähemalt selles, et romaani sõnastus ei ole kunstilisest seisukohast vaadatuna vajalikult lõplik ja et ses suhtes eriti häirivalt mõjub tegelaste kõne individualiseerimata jätmine.

Romaanile osutatud elav tähelepanu ei suutnud enam endisel määral kōditada Dostojevski iseteadvust. Selleks oli ta liiga palju kogunud ja liiga tugevasti seotud kõige maisemat laadi muredega. Suvel 1866 põgenes ta võlausaldajate ja Peterburi lämmatava kuumuse eest tükiks ajaks maale. Sügisel linna tagasi jõudnud, algas endine lugu aga jälle otsast peale: võlausaldajad, meeleheitlik töö, avansid. Eriti valmistas muret Dostojevskile 1866. a. sügisel leping kirjastaja Stellovskiga, mille ta oli sõlminud 1865. a. suvel enne välismaareisi ja mille järgi ta oma seniilmunud tööd müüs Stellovskile kogutud teostena avaldamiseks, ühtlasi aga kohustus kirjutama lisaks neile veel ühe uue jutustise vähemalt seitsme trükipoogna ulatuses ja käsikirja ära andma kirjastajale hiljemalt 1. (13.) novembriks 1866.

Kuu aega enne tähtpäeva ei olnud Dostojevskil veel midagi kirjutatud; et aga lepingu rikkumine ähvardas kaela tuua kõrge tagatise kaotamise, tegi lähenev termin kirjaniku väga rahutuks. Suures hädas pööras ta nõupalvega sõprade poole ja need soovitasid end aidata katsuma kiirkirjutaja palkamisega. (Peterburi tuntud stenograafiaõpetaja Olhin omalt poolt soovitas samal aastal korraldatud kursuste kõige paremat õpilast Anna Snitkinit.

Dostojevskil ei jäänudki lõpuks muud üle kui talitada sõprade nõuande järgi, ja mõni päev vähem kui kuu aega enne tähtpäeva algas töö. „Mängija“ kava — sellest hasartmängu psühholoogiat käsitlevast teosest on siin jutt — oli tekinud Dostojevskil juba kolm aastat tagasi, nagu nägime eespool, ja arvatavasti oli ta mõelnud sellest teemast ka vahepeal, kuid siiski tuli ka kiirkirjutajaga töötades rutata, et õigeaks ajaks valmis saada. Ta dikteeris iga päev regulaarselt 2—3 tundi keskpäevast lõunani, õhtupoolikuti ja hommikuti kirjutas stenograaf käsikirja puhtalt ümber ja sel kombel hoolega asja juures olles jõutigi tööga parajasti tähtpäevaks lõpule.

Nähtavasti kavatses aga Stellovski Dostojevskit päris teadlikult sisse vedada, sest ta oli tähtpäeval kodust kadunud ja oli keelanud ka ärijuhile käsikirja vastu võtta. Dostojevski sai sellest siiski üle sel kombel, et ta käsikirja andis kviitungi vastu politseijaoskonda Stellovski nimemele. Nii oli Dostojevski sedapuhku uutest ähvardavatest raskustest päästetud Anna Snitkini abiga.

Töö kestel oli Anna Snitkin, see vaevalt koolipingilt pääsenud 20-aastane neiu, mitmeti veel päris laps, saanud Dostojevskile nii lähedaseks, et viimane 25-aastasest vanusevahest hoolimata juba paari kuu pärast tegi abiellumissetpaneku, mis ka vastu võeti. Pulmad toimusid veebruaris 1867.)

Äärmustesse kalduv, nagu oli Dostojevski kogu oma elus, oli ta ka oma suhetes naistega. Juba üle keskea jõudnud mehena, kelle saatus oli kirju kõige ebatavalisemaist kogemustest, ei kõhelnud ta end siduda tütarlapsega, kes oli vaevast astumas ellu. Aga mitte ainult oma teostes, vaid

ka oma isikliku saatuse kujundamises armastas Dostojevski ingellikule puhtusele vastu asetada patu kõige tumedamaid õisi. Alles kaks aastat enne oma abiellumist oli tal sidemeid olnud ühe naisega hoopis teisest maailmast. Kurtisaani kalduvustega rahvusvaheline seikleja, kes oli kogu Euroopa ja osa Aasiatki risti-rästi läbi käinud, kes oli istunud mitmel pool vanglas, oli mitmelt maalt välja saadetud, kel oli tegemist olnud pättide, valerahategijate, metodistidega, kes oli juhuslikult abielus olnud juhusliku laeva madrusega, — säärane „alandatute ja solvata-
tute“ hulka kuuluv naine oli veedelnud Dostojevskit veel kaks aastat tagasi.

(Ent hoolimata väga suurest vahest vanuses ja küpsuses saavutas Dostojevski oma teises abielus kui mitte täielikult vaimse harmoonia, siis vähemalt paratamatult vajaliku argipäeva-õnne. Majanduslikult aga sai Anna Snitkinist ta tugeva praktilise taibu tõttu Dostojevskile kindel tugi ta tööde ärilise külje korraldamise alal.)

Samal ajal aga keeldus osa võlausaldajaid võlaga veel kauem kannatamast ja andis asja koh-
tusse. Nii ähvardas Dostojevskit kõige lähemas tulevikus võlavangla, ja et seal istumisest pääseda, sõitis ta kaks kuud pärast pulmi koos naisega välismaale.

Esiialgu peatus Dostojevski Dresdenis; miks just seal, sellele oskas ta vaevalt isegi vastata. Aga lõpuks oli talle ka ükskõik, kus just olla, igal pool tundis ta enese ära lõigatud olevat sel-
lest elavast elust, mis andis talle jõudu kirjan-
duslikuks tegevuseks. „Sõita minupärast poo-
leks aastaks, kas või aastaks — on hea. Kuid sõita nii nagu mina, mitte teades ja mitte aima-

teski, millal pääsen tagasi — see on väga halb ja raske,“ kirjutas ta Maikovile.

Tööks puudus meeoleu täiesti ja Dresden oma tähelepanuväärsustega ei meelitanud Dostojevskit lähemalt vaatlema. Koos naisega, kellel osutus olevat palju rohkem turistlikku uudishimu kui Dostojevskil, käis ta küll siin ja seal, külastas paaril korral kunstigaleriid ja süvenes mõnedesse Raffaeli, Correggio, Annibale Carracci, Tiziani, Claude Lorraine'i ja Ruisdaeli maalidesse, kuid kestvat huvi ei tekkinud tal millegi vastu. Isegi rahvas, kelle elu Dostojevski oma eelmistel reisidel tähelepanelikult oli jälginud, tundus talle olevat siin äärmiselt rumal ja näis koosnevat aina kelmidest, petistest ja varastest. Aeg venis kuidagi loiult jalutuskäike tehes, odavaid kontserte külastades ja kättepuutuvaid ajalehti ja raamatuid lugedes.

Paar kuud möödunud, otsustas Dostojevski edasi sõita Helveetsiasse, keeras aga teel Baadeni, et veel kord proovida õnne ruletimängus. Juba Dresdenist oli ta naist kaasa võtmata käinud Homburgis, mänginud seal nädalpäevi ja kaotanud kõik kuni taskukellani. Baadenis läks algul paremini, ta võitis umbes 4000 franki, kuid hakkas siis kaotama ja mängis kaotades seni, kuni kõik oli läbi. Aga veel nüüdki ei suutnud ta peatuda; pantis omi ja naise asju, mida vähegi pantida sai, ja mängis sellegi raha maha; laenas natuke juhuslikult Baadenis viibivalt Gontšarovilt, kes niisamuti kuulus mängupõrgu külastajate hulka, ja kaotas jälle. Alles siis, kui ta oli jõudnud umbes niisamasuguse olukorrani, nagu tal oli olnud kaks aastat tagasi Wiesbaden, tuli tahestahtmatult loobuda mängust. Seitse lõpu poole üha õudsemaks muutuvat näda-

lat tuli veeta Baadenis, enne kui saabus Katkovi 500 rubla avanssi, millega end välja sai lunastada korteriperenaise ja pantide vastu laenajate küüsisist.

Genfi pärale jõudnud, paranes Dostojevski meeoleolu peagi, kuigi rahaliselt oli olukord äärmiselt kitsas ja kuigi kliima ega rahvas ei meeldinud. Katkovi „Russki Vestnikult“ oli avansiks võetud juba tohutu suur hulk raha, terve nisti 4000 rubla. Viimase paari summa saatmisse, millest üks oli kätte saadud Dresdenis ja teine Baadenis, ei olnud Dostojevski isegi hästi uskunud, ja veel uute palvetega Katkovi tülitada, ilma et valmis oleks ridagi käsikirja, ei olnud üldse enam mõeldav. Tuli paratamatult paari kuu elamisraha kustki laenata ja siis loota ainult tööle. Oma Peterburi-sõbra Apollon Maikovi abil saigi ta kuidagi oma rahaasjad korda, sai pisut aidata isegi omakseid Peterburis ja asus siis hoolega kirjutama „Russki Vestnikule“ lubatud romaani.

Nagu harilikult tõusis Dostojevski kaunis hilja, kell üksteist või kaksteist, ja töötas päeval võrdlemisi vähe: dikteeris naisele öösel valminud mustandi järgi või kontrollis ja korrigeeris ümberkirjutatud osi käsikirjast. Suurem osa päevast kulus niisama lugemislauas ajalehti vaatamas käies ja jalutades. Päris tööpäev algas Dostojevskil kella 10 paiku õhtul ja kestis kuni kella nelja või viieni hommikul.

Kokkupuuteid omamaalastega oli väga vähe ja õieti ei otsinudki Dostojevski neid, hoolimata sellest, et ta lahtiirdumist Venemaast tajus väga valusasti. Baadeniski oli kohtamine Gontšaroviga olnud mõlemale ennem piinlik kui rõõmustav, sest nii üks kui teine oli häbi tundnud oma

mängukire pärast. Ja kokkupuuted Turgeneviga sealsamas olid lõppenud lausa tüliga. Selles üksinduses oli perekonnale suureks rõõmuks, kui kevadel 1868 sündis neile tütar Sofja. Aga veel samal kevadel haigestus laps kopsupõletikku ja suri vähem kui kolme kuu vanuses.

Juba enne tütre surma Dostojevski oli kavatsenud niiskest ja tuulisest Genfist kolida kuhugi mujale, pärast lapse matuseid muutus see linn aga päris väljakannatamatuks ja juuni esimestel päevadel siirdus kirjanik Genfi järve kirdeotsas asetsevasse Vevey'sse. Siin oli võimalik korraldada väga ilusaid jalutuskäike mägedesse ja vaade järvele oli isegi kaunim kui naabruses olevast kuulsast suvituskohast Montreux'st või Chillonist. Kuid sellest hoolimata oli Dostojevski varsti jällegi oma tavalises rusutud meeolus ja ei suutnud end hoida kibedusega hüüdmast ühes kirjas Maikovile: „Oo, kui te mõistaksite, kui jälk on välismaal elada kuski paigal olles, kui te mõistaksite, kui autud, uskumatult rumalad ja arenematud on šveitslased! Sakslased on muidugi hullemad, kuid ka need on midagi väärt!“

Töö arenes samal ajal väga visalt ja üle 3—4 trükipoogna kuus oli suurimategi pingutuste juures raske valmis saada. Tihti tuli saata „Russki Vestnikule“ vabandusi ja avaldada mitmes numbris ainult pool ettenähtud normist. Asi paranes mõnevõrra alles sügisel, kui Dostojevskile avanes võimalus siirduda Itaaliasse ja kui ta seal ees leidis inimesi ja olusid, mis mitmes suhtes sarnlesid vene inimeste ja oludega.

Pärast paar kuud kestnud peatust Milanos sõitis Dostojevski edasi Firenzesse ja jäi sinna rohkem kui pooleks aastaks, kuni suveni 1869.

Siin lõpetas ta „Idioodi“, mille kirjutamine Genfist alates oli kestnud üle aasta, ja võis endale pärast seda lubada natuke puhkustki. Luges hulga aja takka jälle kord Balzac'i ja George Sandi teoseid, käis vahetevahel teatris, külastas kunstigaleriisid ja vaimustus koguni mõnest ehitusmällestisest.

„Idioodi“ kangelane vürst Mõškin on oma karakteri poolest mitmes suhtes otse vastandiks Raskolnikovile. Kui viimane omab silmapaistvat mõistust ja ühtlasi on ka suuteline oma ideid teostama, siis Mõškin pole kuigi teravmeelne mõtleja ega mingi teoinimene. „On olemas sellised ideed, on olemas kõrged ideed“, kõneleb vürst Mõškin, „millest ma ei tohi rääkima hakata, sest et ma sellega panen kõik tingimata naerma; mul ei ole viisakaid liigutusi, ei ole mõõdutunnet; mul on teised sõnad, mitte mõttele endale vastavad, ja see on alandav neile mõtetele. Ja seepärast ei ole mul õigust...“

Aga kuigi vürst Mõškin ei arva endal õigustki olevat oma mõtteid teistele vastuvõtaval kujul vormida, siis ei tähenda see ometi mitte seda, nagu poleks tal neid üldse olemas. Ta on mingi „Ivanuška-duratsšok“, kellele on võõrad need üldiselt käibivad mõttevormid, millega „mitteidiodid“ teevad end üksteisele mõisteta-vaks. Ta mõistus toetub peaaegu täiesti ainult vaimsele läbinägevusele, ta mõistus on naiselik, või veel täpsemini öelda lapselik ja lastega ta oskaski paremini kui täiskasvanutega läbi saada Šveitsis, kus arstiti ta pikaajalist ning rasket haigust. Ta ei mõtle oma mõtteid, vaid „tunneb“ neid. Aga kui hästi ta seda talle omasel eripärasel viisil ka ei tee, ei ole talt ometi ideede teostajat. Ja sellelt aluselt võrsubki vürst Mõš-

kini armusuhete — „Idioot“ on nimelt armastusromaan — ääretu traagika, mis lõpeb haiglase kangelase kokkuvarisemisega.

Kui vastukarva Dostojevskile oli olnudki „Idioodi“ kirjutamine, kui palju ta töö kestel rebiski käsikirja puruks ja kui palju ta töö väärtuses kahtleski, romaani valmimise järel pidas ta seda üheks parimaks oma seniste teoste hulgas. Sedavõrd, kuivõrd asi puutub tegelaste psühholoogilisse ja psühhopatoloogilisse kujutamisse omaette ülesandena, ei ole põhjust kahelda Dostojevski autokriitikas, kuid pärast nii tugevat ideeromaani kui „Kuritegu ja karistus“ mõjub paljas psühholoogia siiski kuidagi nagu mitteüllaldasena. Liiatigi tundub „Idiooti“ lugedes kogu aja, et autoril endalgi seda kirjutades on olnud mõningaid ideelisi kavatsusi, mida ta aga ei ole läbenud lõpuni mõelda ega vajaliku selguseni arendada.

Augustis 1869 lahkus Dostojevski Firenzest ja sõitis üle Veneetsia, Triesti, Viini ja Praha Dresdeni. Eriti meeldis Dostojevskile Veneetsia ja hiljem, juba Venemaal asudes, oli ta alatiseks unistuseks veel kord reisida Veneetsiasse ja sealt edasi itta — Konstantinoopoli ja Jeruusalemma. Prahast oli kavatsetud pikemaks peatuma jääda, et lähemalt tundma õppida tšehhide kultuuripiüüdeid ja isiklikult tutvuda vanatšehhide rahvuspartei juhtide Palacký ja Rieger'iga. Aga et seal võimatu oli leida mööbeldatud korterit ja mööbli ostmiseks raha ei olnud, siis tuli sõita tahestahtmata edasi.

Varsti pärast Dresdeni jõudmist sündis tütar Ljubov, ja nagu omal ajal Genfis, vallutas nüüdki aastais Dostojevskit suur, oma avaldusvormides pisut naeruväärnegi isarõõm. Ent tütre sündi-

mine oligi peaaegu ainsaks rõõmustavaks sündmuseks selle kahe aasta jooksul, mis tuli veeta sedapuhku Dresdenis. Muidu pidi paratamatult mõtlema aina tööst ja avanssidest, avanssidest ja tööst.

Katkovilt oli Dostojevskil — nagu nägime eespool — juba enne seda, kui ta „Idioodi“ käsikirja „Russki Vestnikule“ üldse oli saanud otsast saatma hakata, võetud avanssi 4000 rubla ulatuses. Töö kirjutamise kestel kasvas see summa pidevalt ja „Idioodi“ lõpetamisel oli ette võetud tervenisti 7000 rubla. „Idioodi“ honorar moodustas umbes 6000 rubla ja seega Dostojevski oma romaaniga ei olnud suutnud katta isegi eesolevat võlga, hoopis kõnelemata tagavara soetamisest. Võlg „Russki Vestnikule“ ei tarvitsenud siiski eriliselt vaevata Dostojevski südant, sest vastupidi kirjaniku omaaegseile kahtlustele saatis Katkov avansisummasid alati väga vastutulelikult ja täpsalt. Aga et toimetaja kirjanikuga kunagi ei olnud pidanud muid sidemeid peale äriliste, siis ei teadnud Dostojevski midagi lähemalt sellest, kuidas teda „Russki Vestniku“ toimetuses hinnatakse ja kas seal ta kaastööd pidevalt soovitakse.

Osalt sel põhjusel, osalt aga vahest avansivõimalusi suurendada kavatsedes astus Dostojevski ühendusse Peterburis 1869. a. algul ilmuma hakanud kuukirja „Zarjaga“ (Koit) ja pakkus selle toimetajale V. Kašpirevile oma järjekordset tööd. Ja juba kevadel 1869, veel enne, kui midagi oli kirjutatud, sai ta „Zarjalt“ 300 rubla ette. Alles sügisel Dresdenis võis Dostojevski tööga alata ja oli selle kallal ametis aasta lõpuni. Avalikkuse ette pääses kavatssetust palju suuremaks paisunud jutustis, mille kirjanik nimetas „Pete-

tud abielumeheks“, „Zarja“ esimestes numbrites 1870.

Kohe pärast seda, kui töö oli ilmunud ja arved selgitatud, hakkas Dostojevski kauplema „Zarjale“ oma ülejäämist teost (järgmine pidi minema „Russki Vestnikule“), mida lubas saatma hakata 1871. a. algul. Kaup sobiski ja Dostojevski sai juba osa honorarigi kätte, aga et vahepeal käsile võetud teise töö lõpuleviimine nõudis kaugelt rohkem aega, kui selleks oli ette nähtud, siis ei saanud kirjanik mitte ainult 1871. aasta algul, vaid isegi mitte veel selle aasta lõpul mõelda oma lubaduse täitmisele. 1872. a. algul jäi aga „Zarja“ seisma.

*„Võit-
võit“*
Kogu 1870. a. töötas Dostojevski „Russki Vestniku“ jaoks määratud romaani „Paharetid“ kallal, kuid töö arenes nii visalt, et ta aasta lõpul võis ära saata kõigest neljandiku, umbes 10 trüki-poognat. Töömeeleolu oligi vahepeal üha rohkem ja rohkem langenud. Lootused segamata töötada ja rohkem teenida võida ei olnud teostunud. Peterburi võlausaldajate pärast võis nüüd küll rahulikumalt elada, kuid selle asemel oli tekkinud teisi muresid, mis polnud kergemad kanda. Kokkulepete sõlmimiseks ajakirjade väljaandjate ja kirjastajatega tuli tihti kasustada oma sõpru vahetalitajaina ja mõnegi üsna tühise küsimuse lahendamine nõudis kuude kaupa aega. Honorarid ja avansid sageli ei saanud kohale palutud suuruses ega palutud tähtpäevadel ja seetõttu oli alatasa närvesöövaid sekeldusi korteriperemeestega, vürtspoodnikkudega ja pantide vastu laenajatega.

Kõige lisaks kasvas aga Dostojevskil järjest tugevamaks mulje, et ta enam küllalt hästi ei tunne kodumaa olusid ja et tal seepärast enam

küllalt kindlat alust ei ole kirjanduslikuks tegevuseks. Enam-vähem korralikult saabusid Dostojevskile välismaal „Russki Vestnik“ ja „Zarja“, mitmes neist linnadest, kus pagulane pikemalt peatus, olid lugemislauas saadaval ka vene ajalehed, venekeelseid raamatuid oli aga Dostojevskil osalt kaasa võetud (nii Solovjevi Vene ajalugu, Belinski teosed, Uus Testament ja mõned teised), osalt tellis ta neid Venemaalt järele. Peale selle oli ta pidevalt kirjavahetuses A. Maikovi ja N. Strahhoviga, kellest eriti viimasega isiklikude küsimuste kõrval sai mõtteid vahetada ka üldiste päevaprobleemide üle. Kuid kõigest sellest tundus Dostojevskile ikkagi vähe olevat selleks, et juured küllalt kindlasti püsiksid kodumullas, ja 1871. a. otsustas ta tagasi pöörata Peterburi, saagu siis mis saab võlausaldajatega.

VIII.

Kahestumine ja surm.

Kui Dostojevski juulis 1871 saabus Peterburi, ei olnud tal Katkovilt kolimiseks saadud avansisummast peaaegu mitte midagi järel. Mõni päev pärast päralejõudmist sündis poeg Feodor ja suurendas ka omalt poolt perekonna ainelisi muresid. Kuid kõigest sellest hoolimata osutus kodumaale siirdumine igati mõistlikuks sammuks. Majandusliku külje eest hoolitsemise võttis endale Dostojevski praktiline abikaasa ja seadis laokil rahaasjad võrdlemisi lühikese ajajooksul eeskujulikult korda. Veel 1871. a. olid olnud suuremad sekeldused kirjastaja Stellovskiga „Kuriteo ja karistuse“ pärast, hiljem kir-

jastas aga oma varasemad ja ajakirjades ilmu-
vad uued teosed eri raamatuina Dostojevski ise
ja sellest saadud puhastulu kujunes aastate jook-
sul kaunis suureks, moodustades ta üldisest sisse-

Feodor Dostojevski (a. 1872),

tulekust õige tunduvat osa. Nagu võib näha
ühest säilinud arvelehest, oli Dostojevskil ta
enda kirjastusel ilmunud väljaannete müügist
puhastulu 1877. a. 1841 rubla, 1878 — 2376 rbl.,
1879 — 2516 rbl. ja 1880 — 7811 rbl. Peale selle

oli tal muidugi veel harilikku sissetulekut jooksva töö eest honoraride ja muu näol, mis ta kuulsuse kasvades näitas niisamuti tõusutendentsi. Mõne aasta jooksul tasus ta pakilisemad võlad, elu lõpu poole aga võis ta endale osta isegi väikese kinnisvara ja võlgadest täiesti vabana hakata koguma kapitali.

Ühes majandusliku olukorra stabiliseerumisega reeglipärastus võrdlemisi ühetooniliseks Dostojevski seni nii üllatavaid pöördeid teinud elu kogu oma ulatuses. Talved möödusid Dostojevskil kõik Peterburis, välja arvatud ainult talv 1874/1875, mis veedeti mujal. Peale ühe suve suvitati järjekindlalt Staraja Russas, kus 1876. a. osteti oma suvila. Mõnel aastal käis Dostojevski ka välismaal, et ravida hingamisorganite katarri tagajärjel tekkinud emfüseemi, kuid need reisid ei kestnud nüüd kunagi üle paari kuu. Kui mitte arvestada neljanda ning viimase lapse, poja Aleksei süüdi 1875. a. ja surma 1878. a., siis olid kõik suuremad eraelulised sündmused välja suletud Dostojevski elust sel viimasel Peterburi-perioodil. Ta oli tõusnud meistriks, kes ei kuulu avalikkusele mitte ainult oma tööde ja esinemistega, vaid kogu oma olemusega, kellel ei ole enam eraelu tavalises mõttes.

Välismaal lõpetamata jäänud „Paharetid“ viis Dostojevski alles Peterburis lõpule ja äratas selle teosega radikaalseis ringides enda vastu veel teravamat vaenu kui omal ajal „Kuriteo ja karistusega“. Kui piinliku hoolega ta oma kirjandusliku tegevuse esimeses ajajärgus oli püüdnud vältida mingi valmismõtte tõestamisele asumist, nii visalt tahtis ta nüüd olla juba eeskätt tendentsiline. „See, mida ma nüüd kirjutan“, tea-

tas Dostojevski aprillis 1870 Maikovile, „on tendentsiline asi, ja seepärast tahaksin end väljendada tulisemalt. (Küllap hakkavad nihilistid ja läänlased minust karjuma, et olen retrograad!) Aga pagan nendega, ütlen kõik, mis mul öelda on.“

Läänlastel ja nihilistidel oligi põhjust „karjuma“ hakata, sest neid ei häbenetud siin võrrelda otse kurjade vaimudega Kadaara sigade loost Luuka evangeeliumis. „Nüüd aga on mulle üks mõte tulnud“, kõneleb sellest teose kangelane Stepan Trofimovitš, 40. aastate radikaalne literaat, kui ta haigeks on jäänud, „*une comparaison*. Mulle tuleb nüüd üldse hirmus palju mõtteid: vaadake, see on täpp-täpilt meie Venemaa. Need kurjad vaimud, kes lähevad haigest välja sigadesse, need on need mürgid, miasmid, kogu ebapuhtus, kõik kuradid ja kuradikesed, kes aastasadadest saadik on kogunenud meie Venemaal, aastasadadest saadik! *Oui, cette Russie, que j'aimais toujours!* Aga nagu seda meeletutki, keda vaevati kurjadest vaimudest, kaitseb teda ülalt üks kõrge mõte ja kõrge tahe ja kõik need kuradid lähevad minema temast, kõik see ebapuhtus, kõik see jälkus, mis roiskub ta pinnal, ... ja nad hakkavad ise paluma, et saaksid sigadesse minna. Need oleme meie, meie ja teised, Petruša... *et les autres avec lui*... ja mina võib-olla esimene nende hulgas; ja meie meeletud ning kurjast vaimust vaevatud viskume kaljult alla ja upume: sest sinna läheb me tee, kui meil ainult jätkub seks jõudu. Ent haige terveneb ja „saab istuma Jeesuse jalge ees“...“

Aga lõpuks ei ole siiski poliitilisel tendentsil teose sisima olemuse suhtes väga suurt täht-

sust. Poliitiline probleem on arendatud Dostojevskil „Paharettides“ eetiliseks probleemiks ja küsimus ei seisne mitte ainult selles, et radikalism ja liberalism on hukkamõistetavad ja et konservatism on Venemaal lunastav väärtus, vaid selles, kuidas võidakse teha jälke tegusid, ilma et peetaks end roimariks ja ilma et tihti tõepoolest seda oldakski. Ja sellelt aluselt veel edasi minnes ja inimlike tegude hindamiseks absoluutset mõõdupuud otsides jõuab Dostojevski teda kestvalt vaevanud küsimuse juurde jumala olemasolust.

Poliitilisele tendentsile laiemal eetilise ja usulis-filosoofilise baasi loomisega ei ole Dostojevski ometi suutnud päästa teost tervikuna.

Vastavalt oma poliitilistele kavatsustele pidi ta romaani tegelasi varustama kõige jälgimate omadustega, pidi eemaldama kõik inimlikud jooned ja võimatuks tegema igasuguse sümpaatia nende „paharettide“ vastu, kuid kirjanikuna oli ta kogu oma senise tegevuse kestel ka suurima mõrvari hingest otsinud jumalikku sädet. See on tekitanud sügava sisemise vastuolu, mida kirjanik mitte alati pole suutnud tasandada lugejale nägematuks.

Ent veel rohkem sidus Dostojevski end päevapoliitikaga, kui ta 1873. a. asus toimetama vürst V. Meštšerski äärmiselt konservatiivset nädalalehte „Graždanin“ (Kodanik). Siin hakkas ta „Kirjaniku päeviku“ üldpealkirja all avaldama ääremärkusi mitmesuguste jooksvate küsimuste kohta, mille vahele lükkis mõnikord ka lühemaid ilukirjanduslikke palu. Neil kirjutistel oli omajagu menu ja mõni aasta hiljem asutas ta koguni sellenimelise, ainult ta enda töid sisaldava ajakirja, mis ilmus korrapäraselt kord

kuus aastail 1876 ja 1877 ja kahe üksiku numbri-
na veel augustis 1880 ja jaanuaris 1881.

„Kirjaniku päevikus“ avaldatud mõtted toetuvad tihti väga teravaile tähelepanekuile ja on loogika seisukohast mõnigi kord otse eeskujulikult rakendatud, kuid üldiselt ei ole Dostojevski oma mõistuspärastes konstruktsioonides pääsenud üsna segavaistki vasturääkivustest. Millega ta aga kõigepealt sütitas, see oli päris fanaatiline usk oma väidete paikapidavusse ja pidurdamatu temperament oma tõekspidamiste kaitsmisel.

Tasutingimused olid „Graždanini“ juures õige head: Dostojevski sai kindlat palka 250 rubla kuus ja peale selle erihonorari selle eest, mis ta ise kirjutas. Aga nagu omal ajal „Epoohat“ toimetades, nii võttis Dostojevski endale nüüdki kaela suure hulga tehnilise ilmega tööd, mis kammitse ta loovat vaimu ja ei lasknud seda otsida teisi, loomupärasemaid ning viljakamaid avaldusvorme. Sellest seisukohast vaadatud tegi Dostojevski täitsa õieti, kui ta juba aasta pärast loobus „Graždanini“ toimetamisest ja asus uut romaani kavatsema. Rahulikumate tööolude soetamiseks loobus ta ajutiseks ka suurlinnaelust ja jäi kogu talveks 1874/1875 Staraja Russasse. Seal valmiski romaan „Nooruk“, mis 1875. a. ilmus „Otetšestvennõja Zapiski's“.

Nagu Raskolnikovil, nii on ka „Nooruki“ kangelasel Arkadi Dolgorukil oma idee. Aga ta ei taha olla Raskolnikovi kombel üliinimene, kellele ta vaimsete väärtuste pärast oleks kõik lubatud, vaid ta tahaks olla tohutute maiste varanduste omanik, kellele raha annab kätte piiramatu võimu. Ta tahaks tunda seda võimu, kuid ainult tunda ja mitte tarvitada, mitte tegelikult kasus-

tada neid hüvesid, mida võimaldab raha, vaid lõpuks uhkelt heita käega miljoneile ja minna kerjusena oma teed.

Uhke žestiga kavatseb Dolgoruki tasuda seda ülekohut, mis talle on valmistanud ta saatus. „Nooruki“ kangelane on väljaspool abielu sündinud laps ja on kasvatatud aristokraatse tõelise isa hoolitsusel nooblis pansionis koos jõukate ning mõjuvõimsate vanemate lastega. Ta seaduslik isa on aga ainult tõelise isa endine pärisori. Neist vastuoludest võrsub raskeid kannatusi Dolgorukile, ta muutub eraklikuks, uhkeks ja tas tärkab tung võimu omada ja teistest üle olla. Kuid juba romaani keskel toimub kangelases mingi übersünd, ta loobub oma senisest ideest ja midagi muud astub selle asemele. Mis see muu on, selle jätab kirjanik lahtiseks ja asub eelnevaga küll seoses olevate, kuid siiski hoopis teisale viivate probleemide lahendamisele.

Ainult Dostojevski tavalise psühholoogilise osavusega kujutatud tegelaskond hoiab kuidagi veel koos neid küsimusi abielu lagunemisest ja muust, mis kerkivad üles romaani hilisemas sündmuskäigus. Ei jäta lõpuks Dostojevski müksu andmata ka oma vastaseile — radikaalidele —, kui ta Arkadi Dolgoruki juhatab vastu vaidlema ajajärgu sotsiaalseist ideist nakatatud kaaslastele: „Millega tõestate teie mulle, et teil kõik muutub paremaks? Mis hakkate teie oma kasarmus peale minu protestiva isiksusega?... Teil saabub kasarm, ühiskorterid, *stricte nécessaire*, ateism ja ühised naised ilma lasteta, — see on teie finaal, ma tean ju seda. Ja kõige selle eest, selle väikese osa eest keskpärastest hüvedest, mida kindlustab mulle teie mõistuspärane

kord, selle tüki leiva ja sooja nurga eest võtate minult kogu mu isiksuse...“

Aga sealsamas „Noorukis“, kus kurjalt arveid õiendatakse ajajärgu radikalismiga, hakkavad Dostojevskil ilmema seisukohad, mis on otse risti vastupidised kõigele sellele, mida ta kümnekond aastat visalt oli kuulutanud „Russki Vestniku“, selle 60. aastate algul tagurlikuks muutunud ajakirja kaastöölisena, „Graždanini“ toimetajana ja riiginõukogu liikme Pobedonostsevi usaldusosalisena.

„Pean ennast kõigist liberaalsemaks, kas või üksnes seepärast, et ma sugugi ei taha rahuneda“, deklareeris Dostojevski „Kirjaniku päeviku“ esimeses vihus 1876. Umbes 1874. a. keskel, pärast seda kui ta „Graždanini“ toimetades üle oli elanud oma tagurlusperioodi haripunkti, oli haaranudki rahutus kirjanikku ja viinud ta mitmes olulises punktis oma seniste suhete ja vaadete revideerimisele.

Veel 1873. a. Dostojevski oli kurjalt karikeeritud Belinskit „Graždaninis“ ja välismaalt saadetud erakirjades Maikovile ja Strahhovile ei olnud ta leidnud küllalt halvaks panevaid väljendeid, millega iseloomustada Belinskit. „Haisev putukas“, „kõige häbistavam nähtus vene elus“, täis „väiklast enesearmastust, viha, kannatamatust, ärritatavust, alatust, peamiselt aga enesearmastust“, „talendikene“, kes pealiskaudselt hindab Gogolit, läbi sõimab Puškini ja mõista ei suuda isegi omi inimesi, isegi Turgenovit mitte — niisugune oli olnud Belinski Dostojevski silmis aastail 1867—1871. Kuid „Kirjaniku päevikust“ 1876 alates muutub Belinski Dostojevskile järsku „kõige ausamaks ja õilsamaks“ inimeseks, kes evib silmapaistvat mõis-

tust, kes esimeste ettenägelikkude venelaste hulgas on liitunud Lääne-Euroopa sotsialistidega, et võidelda lagastava tsivilisatsiooniga ja luua uut korda, mis Venemaal muide on algastmes juba olemas primitiivse külaühiskonna näol.

Niisama põhjalikult muutus ka Dostojevski suhtumine teise silmapaistvasse radikaali Nekrasovisse, kelle kätte jõudnud „Otetšestvennõja Zapiski's“ Dostojevski „Nooruk“ ju ilmuski. Oma viimse teose, romaani „Vennad Karamazovid“, avaldas Dostojevski küll jällegi konservatiivses „Russki Vestnikus“, kuid ta ei rutanud enam deklareerima oma solidaarsust „Russki Vestniku“ vaadetega ja tõlgitses seda sammu ainult kui paratamatust kitsais ainelistes oludes ja üldistes tsensuuritingimustes.

Dostojevskile oligi läänlus seitsaadik, kui ta 60. aastail oli hakanud selle suuna vastu piike murdma, muutunud mitmeti selgesisulisemaks. Läänlus tähendas talle nüüd eeskätt „kullakukrut“, tähendas põrmu langemist kinnaste, tõldade, lõhnaõlide, pumati ja kahiseva siidi ees. See tähendas ühelt poolt kapitalismi, mille areng Dostojevski arvates paratamatult peab lõppema katastroofiga, ja teiselt poolt aristokraatset peenutsemist, mille vastaseks ta sisuliselt oli olnud kogu oma elu kestel. Ent aadli huvides valvsa „Graždaniniga“ lõplikult kaasa minnes ei võinud ju olla pääsu ei kullakukru ega tõldade ja lõhnaõlide kummardamisest. Seepärast tärkaski Dostojevskis, kes välismaal olles oma avansipalveid oli põhjendanud sellega, et ta oma ainelise seisundi poolest on kirjanik-proletaarlane, tarve end lähemalt siduda selle ideoloogiaga, mis kandis neid ringkondi, kuhu ta ise õieti kuulus. Ja siitpeale saigi „rahvas“ Dostojevski mõttekäiku-

des mitmeti teise tähenduse, kui sel oli olnud mullalähedusluse ideoloogias mingi müstilise „vaimu“ kandjana.

A - I cherry mo had.

(Ms. Kome nu ceoba vobasnet npe d'p'ntan.
 Akheca nu ceoba madra F. Akheca d'p'ntan.
 o y'p'nu chasv noonyem's: Tokent d'p'ntan.)

K - Paha s usory d' (p'ny. noyas ap'dant d'p'
 - Akheca: Tokent v'nyat eer annud? ko
 bus v'nyat? Kuninga bb. e'p'nyat d'p'ntan v'nyat

2
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.

K. I n'p'ny. ko ke'nyo - bus d' - u. - K'nyo v'nyat
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.

K. - Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.

K. + K'nyo nu v'nyat d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.

Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.

Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.

Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.

Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.

Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.

Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.
 Akheca d'p'ntan noonyem's: Tokent d'p'ntan.

Näide F. Dostojevski käsikirjast („Vennad Karamazovid“, mustand).

Vahetevahel näib, et Dostojevski enam kau-
 gel ei olnud neist revolutsioonilistest meeleolu-

dest, mis teda vähemalt mõnede vaidluste ägedamail silmapilkudel olid vallutanud kolmkümmend aastat tagasi. Näib nii, et ta äärmistel juhtudel jälle valmis oleks kasustama kas või revolutsioonilist meetodit, kui teisiti ei saa aidata neid linnade süngeis üürikasarmuis ja maa lagunened hurtsikuis vaevlevaid „alandatud ja solvatuid“.

Romaanis „Vennad Karamazovid“ jutustab Ivan Alekseile ühe loo kindralist, kes ema silmade all laskis koeri 8-aastase poisikese puruks kiskuda ainult seepärast, et see kogemata kiviga oli tabanud kindrali armsama koera jalga. „Mis teha selle kindraliga?“ küsib lõpuks Ivan. „Kas maha lasta?“ „Maha lasta!“ vastab Aleksei, see vanakese Zossima õpilane, kes igavese elu ja jumala nimel on kutsutud kuulutama armastust ja eitama võitlust ja vägivalda.

Aga kuigi revolutsioonilisest läänlusest assimileerus ses ajajärgus nii paljugi Dostojevski maailmavaates, jäid lõppjärelused siiski tegemata. Revolutsiooni tee, see on Dostojevski arvates lõpuks ometi ainult Lääne-Euroopa tee, kuna Venemaa jõuab täiusele sisemise õilistumise kaudu. Juhtub nii, arvab Dostojevski, et ka kõige rikutum rahamees hakkab häbenema oma rikkust vaese ees ja vaene, nähes rikka alandlikkust, mõistab teda, annab talle rõõmuga järele ja vastab ta kaunile häbile armastusega.

Sellest konservatiivsete ja radikaalsete vaadete vastuolust, üksteisega põimumisest ja lahendamatuses, mis ilmnevad „Noorukis“ ja „Kirjaniku päevikus“, on kantud ka Dostojevski viimne romaan „Vennad Karamazovid“. 1877. a. lõpul katkestas Dostojevski „Kirjaniku päeviku“ avaldamise, et asuda romaani kirjutamisele. Kogu

1878. a. töötas ta selle teose kallal, hakkas seda siis 1879. a. „Russki Vestnikus“ otsast avaldama ja jõudis peaaegu vahetpidamata töötades lõpule novembris 1880, vähem kui kolm kuud enne oma surma.

Romaanis „Vennad Karamazovid“ on Dostojevski senisest heledamas valguses veel kord esile kergitanud kõiki neid olulisemaid probleeme, mida ta on käsitelnud oma varasemais töis. Ta on veel kord oma „julma talendi“ juhtinud seniseist töist juba tuntud haigete hingede sügavusse, et sealt päevavalgele tuua viimseid võimalikke tõdesid. Lääs ja Ida, vanad ja noored, mõistuslik radikalism ja eetilisele õilistumisele toetuv konservatism, süü ja karistus — kõik need probleemid on lastud rohkearvulisel tegelaskonnal läbi elada viimase kui koeni ulatuva valulisusega.

Aga võimalikult rohkete probleemide, tüüpide ja konkreetsete eluliste sündmuste vastastikusel valgustuses saab lõpuks selgeks, et küsimuste rohkus ja keerulisus on ainult näilik ja et põhjani ulatuval vaatlusel on kõike võimalik viia ühise nimetaja alla. Kõiki neid tuhandeid küsimusi, mida inimõistus võimeline on üles kergitama, võib tagasi viia ühele põhiküsimusele: kas on olemas igavest elu, kas on olemas jumal? Kui jumal on olemas, kui ta on loonud maa ja taeva, siis tuleb inimesel alistuda, siis tuleb tal uskuda maailma mõistlikku korraldusse, tuleb leppida kurja ja hea kui paratamatult vajalikuga, mis juhatab teda jumala juurde. Kui aga jumalat ei ole olemas ja inimene üksi on maailma valitseja, siis ta mitte ainult ei tohi, vaid ta otse peab maailma ümber looma nii, nagu see temale näib kõige parem olevat.

Nende pooluste vahel liigub Dostojevski kõigis oma mõttekäikudes, mida on arendatud „Vendades Karamazovites“. Ettevõetud siht nõuab Dostojevskilt jumala olemasolu uskumist ja uskuda ta tahabki kogu hingest, aga ometi on ta neis kohtades, kus esitab jumalavastaseid mõtteid, enamasti koguni sugestiivsem kui seal, kus ta jumala olemasolu kaitseb. „Kelmid õrritasid mind harimatu ning tagurliku usuga Jumalasse“, kirjutas Dostojevski ise oma märkmete-raamatus. „Need puupead ei ole näinud uneski niisugust jõulist jumalasalgamist, mis väljendub „Inkvisiitoris“ ja sellele eelnenud peatükis... Ma ei usu ju Jumalat nagu mõni loll (fanaatik). Ja need tahtsid mind õpetada ja naersid mu arenematus üle!“

Määratu elujanuga on varustanud Dostojevski Karamazovid, et neid näidata viimase võimaluseni jõulises elus, nii jõulises elus, milles ei kohkuta elujanu järgimisel isegi kuriteo eest, seisnegu siis roim kas või nii jõledas teos, nagu on isätapmine. See elujanu on psühholoogiliselt usaldatavaks teinud äärmuslikud teod ja äärmuslikud mõtted, see on võimaldanud realistlikult-loomulikult kõrvuti seada äärmusliku jumalasalgamise äärmusliku usuga. Kuid Dostojevski ideoloogiline kahestumine tegi ta jõurikkaks nende veendumuste kaitsmisel, mida ta tõeliselt ei tahtnudki kaitsta, ja jõuetuks seal, kus tal kavatsusi oli positiivset öelda, ja see vastuolu on teosesse sisse toonud tahtlikult pingutatud kohti, mis pidurdavad lugemishoogu ja teevad romaani venitatuks.

Dostojevski enda kavatsuste kohaselt pidi kujunema „Vendadest Karamazovitest“ ta peateos. Ideeasetuse ja tüüpide kujutuse ulatuselt

romaan ongi seda, kuid eespool esitatud põhjusel ei ole täiesti eksinud siiski ka need arvustajad, kes on väitnud palju püsivust tarvis olevat selleks, et suuta seda romaani läbi lugeda. Otsekui vabandusena on mainitud mõnel juhul „Vendade Karamazovite“ lõpetamatust, kuid kavatsetud järje peategelase Aleksei tee alistumise ja enda õilistamise kaudu kiriku ja Jumala juurde on juba nüüdki nii selgesti ette tähendatud, et järg vaevalt oleks suutnud anda ses suhtes olulistemat lisavalgustust. Puhtkunstilisi puudusi olemasolevast osast ei saa aga muidugi kõrvaldada mitte mingi uus jätk.

Aga kui „Vennad Karamazovid“ ei toonudki võrdset tunnustust kõigi kirjandusliikude ringkondade poolt, siis saavutas Dostojevski selle juba enne romaani lõpetamist kõnega Puškini mälestussamba avamisel Moskvas juunikuus 1880.

Samba avamise pidustused oma tseremoniaate, bankettide ja kõnekoosolekutega kestsid mitu päeva. Õhk oli täis elektrit ja meeled pingul mitte ainult pidustuse kui niisuguse pärast. Oli kokku tulnud suur hulk kirjanikke eri vaadete, eri maitsete ja eri kuulsusastmetega. Oli karta, kas see kogu maailmaga ja kõige rohkem üksteisega rahulolematu rahvas ei kasusta ka Puškini-pidustusi suureks omavaheliseks sõjaks.

Algul muutuski asi ähvardavaks. Äärmuslikult alalhoidlikud ringkonnad ignoreerisid demonstriivselt pidustusi ja mõned lehed ei toonud sündmusest ainsatki teadet. Teiselt poolt aga nihutati kogu pidustuste esindavamaks kujuks ning Puškini otseseks järglaseks läänlane Turgenev. Kõnelejana anti talle silmapaistev koht, Moskva ülikool valis ta auliikmeks ja paljas

Turgenevi nime mainimine mõne kõneleja poolt kutsus esile ovatsioone eriti õppivas noorsoos. Vaimustusega võeti vastu ka Turgenevi enda kõne. Kuid osa kirjanikke tundis end Turgenevi kõnest riivatud olevat ja valmistus järgmiseks päevaks omapoolseks kallaletungiks.

Teisel päeval võib-olla oleks tekkinudki järsud lahkkelid, kui esimesena oleks saanud kõnelda slavofiil Aksakov. Ent viimasel momendil võeti kavas ette muudatus ja esimesena anti sõna Dostojevskile. Dostojevski luges küll käsikirjast, kuid luges haruldase vaimustusega. Saal jäi hiirvaikseks ja ükski sõna ega häälevarjundki ei läinud kaotsi. Kõne lõpetamisel olid kiiduavaldused ennekuulmatud, sõbrad rutatasid Dostojevskit kaelustama, publikut hakkas tungima estraadile ja keegi noormees, kes läbi rahvamurru tahtis jõuda kirjanikuni, olevat langenud minestusse. Kui järgmisena astus kateedril Aleksakov, teatas ta, et pärast nii geniaalset sõnavõttu temal ei jää muud üle kui loobuda oma ettekandest. Publiku soovil esitas Aleksakov lõpuks siiski ka oma kõne, kuid pärast seda kutsuti Dostojevski kateedril, daamid olid vahepeal kustki muretsenud pärja, seda hoiti Dostojevski pea kohal, ja kaua ei tahtnud lõppeda käteplagin.

Dostojevski kõne Puškinist ilmus „Kirjaniku päeviku“ üksiku numbrina augustis 1880, ja siis alles võidi veenduda, et see oli kujutanud endast meistriteost õieti ainult psühholoogilisest seisukohast. Puškini suurusel oli suudetud luua küll võimas mulje, kuid selle mulje tekitamisel opereeritud faktilise andmes- tikuga ei olnud asjad täpsuse mõttes mitte täiesti korras; niisamuti olid läänlaste ja slavo-

fiilide vaated näilikult küll sulatatud mingiks sünteesiks ja igal erakonnal oli võimalik leida midagi, mis teda eriti meelitas, kuid lähemal vaatlusel ei saanud kahe teineteisele vaenulise maailmavaate ühendamisest juttugi olla. Ent Puškini-pidustustel oli kõne oma ülesande täitnud, ta oli vähemalt ajutiseks lepitanud ägedad vastased ja ühtlasi oli ta toonud ka Dostojevskile endale mingi hüvituse nende kannatuste eest, mida tal oli tulnud üle elada kirjanikuna.

„Vendade Karamazovitega“ vaevalt valmis saanud, ei läbenud Dostojevski puhata, vaid asus kohe ettevalmistusi tegema „Kirjaniku päeviku“ korrapäraseks väljaandmiseks 1881. a. Kuid tööd oli tal niikuinii juba küllalt. Kasvav populaarsus rõõmustas Dostojevskit ikka veel väga sügavasti ja õige palju aega kulus tal selleks, et vastu võtta austajaid ja vahetada nendega kirju. Niisamuti meelitasid teda avalikud esinemised kõigi juurdekuuluvate austusavaldustega, ent needki nõudsid omajagu aega. Teiselt poolt piinasid kirjanikku järjest rohkem haigused. Langetõve tagajärjel nõrgenes mälu ja see muutis töötamise üha raskemaks. Ta oli äärmiselt kõhn ja äärmiselt närviline. Päris tühisedki pahandused võisid Dostojevskit sel ajal tasa-kaalust välja viia ja siis oli ta äkkvihas väga järsk isegi oma sõprade vastu.

Jaanuaris 1881 oli Dostojevski kibedasti ametis „Kirjaniku päeviku“ esimese numbri koostamisega. Ta oli kavatsenud hakata arendama juba siin tervet rida numbreid läbivat mõtet sellest, et valitsus peaks osutama senisest suuremat usaldust rahva vastu ja peaks ära kuulama ka „hallkuubede“ endi arvamused selle kohta, kuidas neid peaks valitsetama, ja oli hir-

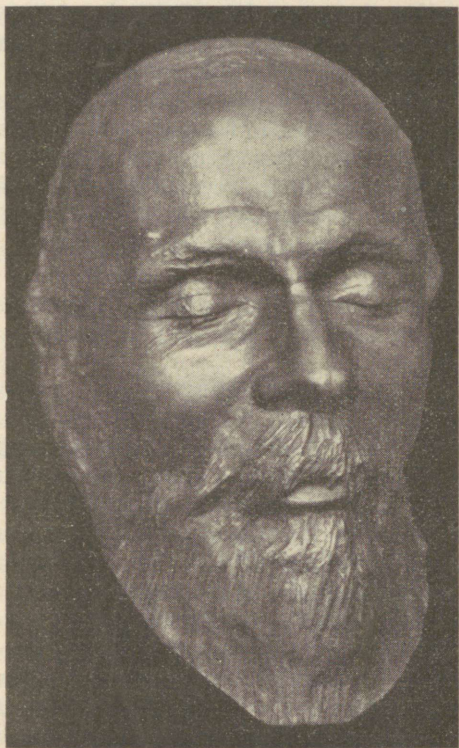
mul, kas tsensor viimaks ei keela sellest küsimusest kirjutada. Kibedast tööst ja ärevast meeleolust hoolimata oli ta nõusoleku andnud osa võtta Puškini surmapäeva puhul korraldatavast kirjandusõhtust ja lubanud seal midagi Puškinist deklameerida. Kuid seda lubadust ei saanud ta enam täita.

Ööl vastu 7. veebruari oli Dostojevskil olnud kerge verejooks ninast, ilma et haige oleks teadnud sellele osutada erilist tähelepanu. Hommikul tundis ta end täiesti tervena ja kavatses ainult igaks juhuks asjast kõnelda arstiga. Aga veel enne, kui ta sai oma kavatsust teoks teha, tabas teda lõuna paiku teine, esimesest palju tugevam verejooks ja poolteist tundi hiljem, juba arsti juures olles, kolmas, mille järel haige kaotas meelemärkuse. Mõne aja pärast toibudes palus ta kutsuda preestri, mida ka tehti.

Haige seisund osutus väga raskeks; arstid, Dostojevskit harilikult ravinud arst ja kaks hiljem lisaks kutsutut, konstateerisid veresoone lõhkemist kopsus emfüseemi tagajärjel, kuid lootust siiski ei kaotatud. Järgmisel päeval tundiski haige end päris hästi, palus näha „Kirjaniku päeviku“ korrektuuripoognaid ja laskis ette lugeda ajalehti. Nii kestis kuni 9. veebruari keskpäevani. Siis algas jälle verejooks ja haige jäi äärmiselt nõrgaks. Kella $\frac{1}{2}7$ paiku pärast lõunat kordus verejooks veel kord, meelemärkus kadus ja algas agoonia. Surm järgnes kell 8.38 õhtul.

Matused leidsid aset 12. ja 13. veebruaril määratu rahvahulga osavõtul. Surnu saatmisel kirikusse 12. veebruaril viibis umbes 25 000—30 000 inimest, üle 60 asutise ja organisatsiooni olid läkitanud delegatsioonid pärgadega ja 15

laulukoori laulis matuserongis vahetpidamata. Ka järgmisel päeval oli tung väga suur, endis-
tele lisaks tuli veel uusigi delegatsioone pärga-

Feodor Dostojevski surnumask.

dega ja matusetalitusele kirikus saadi lasta rah-
vast ainult piletitega. Mitte ainult vaimu, vaid
ka kõrgemad võimu esindajad olid oma kohus-

tuseks lugenud ilmuda endise „riikliku kurjategija“ ning sunnitöölise põrmu viimsele austamisele.

Samal ajal jõudis müügile „Kirjaniku päeviku“ alles haigevoodil lõplikult trükivalmis korraldatud number. Kuigi see oli ilmunud 8000 eksemplaris, oli trükk paari päevaga otsas. Ei jätkunud kauaks teisestki, 6000 eksemplari suurusest väljaandest. Ka valitsus oli kohaseks pidanud avaldada suuremeelset heatahtlikkust Dostojevski viimsete avalikkusele määratud mõtteavalduste vastu ja oli andnud tsensuurivabaks „Kirjaniku päeviku“ selle numbri.

IX.

Lõppsõna.

Kuigi Dostojevski suri kuulsuse tipul ja talle osaks sai erakordselt palju austuseavaldusi, ei olnud austajaile kaugeltki mitte täiesti selge, kes Dostojevski õieti oli. Oma elu viimased viisteist aastat Dostojevski oli eeskätt väliselt väga lähedalt seotud konservatiivsete ringkondadega: ta kirjutas konservatiivseis ajakirjades ja ajalehtedes, austas isevalitsuslikku korda ja kirikut ja tungis korduvalt kallale radikaalsete elementide esindajaile. Aga ometi on mitmedki neist, kes Dostojevskis on tahtnud näha ainult alalhoidlikku jumalaotsijat, isegi pidanud tunnistama, et Dostojevski tervikuna seda siiski mitte ei ole. Samal kombel karidele on joosnud ka need, kes on püüdnud vastuoludest välja koorida Dostojevski olemust puhtalt revolutsioonilisena ja näha kirjanikus ainuüksi „alan-

datute ja solvatute“ eestkostjat. Aga nende äärmuste vahel on katsetatud veel paljude teistegi seletusviisidega ja kuni tänapäevani on üks või teine uurija taas jõudu proovinud selles, et näidata kirjanikku „uues valgustuses“.

Dostojevski kujunemine kirjanikuna langes ajale, millal Venemaal kapitalismi sissetungi tagajärjel hakkas lagunema senine patriarhaalne kord. Kiiresti muutus euroopaliseks eriti Peterburi ja kergitas seoses sellega väikekodanluse senisest tähtsamat osa etendama. Rikastumise ja karjääritegemise võimalused olid avanenud sellelegi kihile ja neist võimalustest tõtati murruna kinni haarama. Paljudel õnnestuski see, suurem hulk varises aga üldises võidujooksus kokku, sattudes endisest veel suuremasse viletsusse.

Selles suures trügimises võimu ja varade pärast murdusid endised kindlad normid hea ja kurja kohta, kõiki oli haaranud psühhoos, mille ees ei kestnud ükski eetiline põhimõte.

Ka Dostojevski kuulus noore kirjanikuna sellesse haiglase hingeeluga ning eetiliselt laostunud kihti, kuid ta omas siiski idealistlikku tungi üldisest moraalsest kaosest pääsemiseks ja see nähtavasti viiski teda sotsialistlikkude õpetuste juurde. Et ta aga peagi sattus võimude kätte ja raskesti pidi kannatama oma veendumuste pärast, see röövis talt usu sotsialistlikkude õpetuste teokssaamise võimalustesse Venemaal, vähemalt lähemas tulevikus. Ent sellest hoolimata ei loobunud ta siiski mitte täiel määral sotsialistlikest utopiaist, vaid hakkas mingit sünteesi otsima ühelt poolt käremeelsuse ja teiselt poolt kirikluse ja tsarismi vahel. Ta jäi edaspidigi kannatava inimese ja endas revolüt-

siooni idusid kandvate kihtide kujutajaks, kuid ta vabastatsaarijakiriku ainusüüst rahva kannatustes ja hakkas arendama mõtet kõikide süüst kõiges ja kõigi ees. Teda on võrreldud Prometheusega, kes vabatahtlikult neetis end ise kalju külge, kuid pidi endale ajuti siiski vabadust andma ja jälle mässama jumalate vastu.

Kuid Dostojevski lõhestatust ei saa siiski seletada üksnes ta sotsiaalse kuuluvusega ja ta isikliku saatuse kujunemisega ajajärgu poliitilistes oludes. Tuleb arvesse võtta ka ta haiglust ja ta määratud elujanu, mis ei lasknud end pidurdada eetilistest normidest ega mõistuslikest kaalutlustest, mis viisid ta paratamatult patuni ja patust alistuva igatsuseni jumala järele.

Välja arvatud ainult ta kirjandusliku tegevuse esimene ajajärk, kirjutas Dostojevski alati mingi idee pärast, kuid ometi ei ole ta mõtlejana tavalises mõttes mitte eriti tugev. Temas endaski on midagi vürst Mõškinist, kes mõtteid ei mõtle, vaid neid tunneb. Tal on „suur, kuid tume mõistus“, nagu formuleerib seda Merežkovski. Aga mitte ainult mõtlejana, vaid ka kunstnikuna kitsamas mõttes on Dostojevski paljude hindajate juures äratanud ainult halvakspanu. Suurt osa ta teoseist on võidud pihuks ja põrmuks arvutada paljude vormiliste puuduste pärast. Millega aga Dostojevski kõigepealt on võitnud endale poolehoidjaid, see on ta haruldane vitaalsus, ta kirg, mingi ürgjõud, mida otsekui raputavat elektrivoolu tundub igas sõnas. See ürgjõud haarab ja valgustab inimese mõistuslikke konstruktsioone ja seda, mis igas inimeses kõigile nähtavalt liigub pinnal, vahest hoolimatult, vahest ekslikultki, kuid on täiesti kodus, kui

asub valgustama kõike seda, mis liigub inimhinges pinna all.

Dostojevski ürgjõud ei ole muidugi mitte jäljendatav, aga ka Dostojevski psühholoogilist vaatlusviisi, milleni kirjaniku viis ta ürgjõud ja haiglusest teritatud intuitsioon, on peetud kaua aega jäljendamatuks. Alles viimased aastakümned alateadvuse avastamisega on näidanud, et Dostojevski kogemustest paljugi on eduga kasustatav. Ja nii on see kirjanik hakanud kooli looma alles käesoleval sajandil ja ulatunud sel teel viimase paari aastakümne jooksul oma mõjuga ka Eestisse, veel enne seda, kui ükski ta paremaist teoseist meile tõlke kaudu oleks saanud kättesaadavaks. Kuid üldiselt näib Dostojevski koolisünnitav mõju olevat pidevalt tõusmas ja meiegi kirjanduses võib temalt oodata uusi ning seniseist sügavamaid äratusi, eriti pärast seda, kui eesti keeldegi on tõlgitud kõik ta tähtsamad teosed.

Märkused.

Kirjandus Dostojevski kohta on haruldaselt rikkas, rikkam vahest kui ühegi teise vene kirjaniku kohta. Ja seda just väga tunduval määral selle arvel, mis Dostojevskist on kirjutatud teistes keeltes. Rahvusvahelises ulatuses on Dostojevski teostesse kätkevad vaimne energia avaldanud viljastavat mõju ja liikuma pannud sulgi, mida on hoidnud üksteisest nii maailmavaate, vaimulaadi kui ka ühiskondliku päritolu poolest väga erinevad isikud. Mitte ainult tarku, vaid ka targutavaid mõtteid, mitte ainult asjalikke uurimusi, vaid ka hoopis hämarat *quasi*-filosoofiat on kokku kirjutatud Dostojevski kohta. Ent Dostojevski-literatuuri suurusest hoolimata ei leidu ses praeguseni veel ainustki põhjalikumat ning kõigiti usaldatavat biograafiat. Dostojevski elulugu oma romaanlikkusest hoolimata on jäänud ta teoste varju. Ja seepärast on mittevenelasel, kel pole võimalusi kasutada arhiive ega raamatukogusid Leningradis ja Moskvast, raske koostada isegi kõige populaarteaduslikumat Dostojevski biograafiat. Nende raskustega tahaks ka käesoleva eluloo-katse autor seletada oma töö võimalikke puudusi.

Olulisemate allikatena peale Dostojevski toodangu on käesolevas töös kasustatud järgmisi teoseid:

Исторія русской литературы XIX в. Подъ редакціей Д. Н. Овсяннико-Куликовскаго. . . Томъ IV. Москва, 1910.

Полное собраніе сочиненій Ф. М. Достоевскаго. Томъ I. Біографія, письма и замѣтки изъ записной книжки. (O. Milleri ja N. Strahhovi ülevaated ja nende poolt kogutud materjalid; on olemas ka eri väljaandena.) С.-Петербургъ, 1883.

А. Достоевская. Музей памяти Θεодора Михайловича Достоевскаго. . . 1846—1903 гг. С.-Петербургъ, 1906

Дневник А. Г. Достоевской 1867 г. Москва, 1923.
А. П. Сулова. Годы близости с Достоевским. Москва, 1928.

Ф. М. Достоевский. Материалы и исследования. Под редакцией А. С. Долинина. Ленинград, 1935.

*

Eesti keeles on Dostojevskist seni kirjutatud ainult mõned üksikud juhuartiklid ja -märkmed ajalehtedes ja ajakirjades, mille kõrval A. Meissaare 42-leheküljeline koolidele määratud „F. M. Dostojevski“ (1935) oma elementaarsusest hoolimata tundub suhteliselt kaunis avarana. Ka Dostojevski teoste tõlkeid on seni veel väga napilt. Eri raamatuina on ilmunud ainult „Valged ööd“ J. Ranna tõlkes Paides 1891, pealkirjaga „Õnnerikkad ööd“, katkendeid romaanist „Kuritegu ja karistus“ [redacted] ja V. Paiveli tõlkes sarjas „Hirmu ja õuduse jutud“ (XXIII) Tartus 1928, sama romaan peaaegu täielikult A. H. Tammisaare tõlkes Tartus 1929 ja „Väike kangelane“ A. Sikkenbergi tõlkes Tartus 1929. Ka ajalehtedes ja ajakirjades on seniste andmete järgi ilmunud ainult kümnekond lühemat teost või katkendit.

*

Daatumid on käesolevas töös antud peaaegu eranditult uue kalendri järgi. Kui aga mõnel juhul millegipärast ometigi on osutunud tarvilikuks aega näidata vana kalendri järgi, siis on see alati vastavas kohas ka märgitud. Mõningate vene õigekirjutuse peenuste suhtes on kinni peetud vanast vene kirjaviisist ega ole hakatud nimesid kohandama uuele vene kirjaviisile, nagu on kombeks praeguses Venes. Mingit eriti silmapaistvat osa need erivused üldiselt ka ei etenda.

Sisukord.

	Lk.
I. Tagapõhi	5
II. Lapse- ja noorpõlv	9
III. Nooruki kuulsus	24
IV. Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate!	41
V. Tee tagasi ellu	61
VI. Taas Peterburis	76
VII. Rasked aastad kodu ja võõrsil	98
VIII. Kahestumine ja surm	120
IX. Lõppsõna	138
Märkused	142

HIND 1 KR. 50 S.